

آیین پیاده‌روی اربعین یکی از بزرگ‌ترین اجتماعات زیارتی سالانه در دنیا است. از ویژگی‌های این آیین پیاده‌روی در کنار تجربه دینی حاصل از حضور در آن، مشارکت در فعالیت‌ها و خدمات رایگان داوطلبانه برای زائران است که مصداق مفهوم خیر دینی است. نمودهای این فعالیت‌ها و مشارکت‌های خیر دینی، دو سپهر عراقی و ایرانی دارد. از یک‌سو، عراقیان سهم اصلی و اکثریت در خدمات به زائران را بر عهده دارند. از سوی دیگر همراه با توجه به افزایش تعداد زائران ایرانی، مشارکت آنان در خدمات به زائران هم در حال افزایش است. روش پژوهش کیفی و با استفاده از تکنیک‌های مصاحبه و مشاهده مشارکتی با ثبت داده‌هایی همچون عکس، فیلم و یادداشت‌های میدانی بوده است. بر اساس یافته‌های پژوهش هفت نوع فعالیت خیر دینی در خدمات‌دهی داوطلبانه به زائران شناسایی شد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که فعالیت‌ها و خدمات عراقیان و ایرانیان به‌رغم شباهت‌های کلی، شامل تفاوت‌های اساسی، از جمله در شیوه مدیریت و تأسیس موكب‌ها، نقش حکومت در سازماندهی اجرایی اربعین، انگیزه‌های سیاسی و انقلابی از فعالیت‌های خیر دینی و میزان رقابت برای خدمت‌رسانی می‌شود. بر این اساس، دلالت‌های نتایج پژوهش برای سیاست‌گذاری مناسب در نحوه مواجهه نظام حکمرانی با امر دینی و کنش‌های خیر در آیین پیاده‌روی اربعین مورد بحث قرار گرفته است.

■ واژگان کلیدی:

خیر دینی، زیارت، اربعین، تجربه دینی

خیر ایرانی - خیر عراقی

مقایسه الگوی فعالیت‌های خیر دینی ایرانیان و عراقیان

در آیین پیاده‌روی اربعین

محمد رضا پویافر

استادیار جامعه‌شناسی دانشگاه علوم انتظامی امین
mrpouyafar@gmail.com

۱. طرح مسئله

آیین پیاده‌روی اربعین هم مانند تمامی آیین‌های مشابه، جلوه‌ای از تجربه دینی در بستر «تجربه زیارت» است. پس از سقوط صدام در سال ۱۳۸۱ در ابعادی بزرگ و جهانی از سر گرفته شد.

این تجربه دینی زیارتی در حرکت، در مسیر خود جلوه‌گاه و نمودی از انواع کنش‌های دینی اعم از مناسک و آیین‌های واجب و مستحبی است. اما در میان ابعاد مختلف این تجربه دینی در آیین اربعین، وجه «تجربه دینی امر خیر» کمتر مورد توجه و بررسی بوده است. در واقع بخش مهمی از آنچه در این «آیین در حرکت»، اتفاق می‌افتد، انواع کارهای خیری است که در مسیر پیاده‌روی به سوی کربلا انجام می‌شود. هر کسی که تجربه زیارت اربعین را در کربلا داشته در بازگشت به وطن حتماً روایت و خاطرات زیادی را از انواع خیرات و نذورات و کمک‌ها و کارهای داوطلبانه «صواب» با نیت «ثواب» برای اطرافیان خود بازگو می‌کند که همگی به نوعی در چارچوب «امر خیر دینی» یا به تعبیر دقیق‌تر «احسان دینی»^۱ تعریف می‌شوند.

در بستر آیین بزرگ پیاده‌روی اربعین و فعالیت‌های خیر و نیکوکاری دینی در آن، شکل‌های نوینی از این تعاملات هم بروز و ظهور یافته است. آنچه هر یک از دو طرف عراقی و ایرانی در پرداختن به امر خیر دینی در بستر آیین اربعین انجام می‌دهند، هم به لحاظ شکل و تنوع فعالیت‌ها و هم از نظر معنا و تجربه شخصی می‌تواند متفاوت باشد. به بیان دیگر، از یک‌سو شکل کلی، تنوع و الگوی فعالیت‌هایی که در دو سپهر ایرانی و عراقی به عنوان «تجربه خیر دینی» در اربعین به نمایش گذارده می‌شود با هم متفاوت است و از سوی دیگر معنا و ادراک افراد و گروه‌های ایرانی و عراقی از نوع و روش فعالیت در این عرصه نیز با هم تفاوت دارد.

بنابراین، مطالعه نمودهای امر خیر و تجربه خیر دینی در هر یک از دو سوی ایرانی و عراقی آن، به نوبه خود موضوع مهمی برای پژوهش است. به بیان ساده‌تر، پرسش اساسی این پژوهش این است که جلوه‌های الگوی فعالیت‌های خیر در آیین اربعین چگونه است؟ و اینکه تجربه‌های کنش خیر دینی بین ایرانیان و عراقیان چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی

۱. مفهوم «خیر» در ادبیات درون دینی مسلمانان، مفهومی بسیار وسیع و بدون التزام به «دیگری» است. در مقابل، «احسان» که در قرآن هم مصداق گوناگونی از آن معرفی شده، به معنای انجام «کار خیر در حق دیگری» است. این «دیگری» می‌تواند اعم از انسان، سایر موجودات زنده (گیاهان و جانوران) و حتی طبیعت بی‌جان (محیط زیست) باشد.

دارد؟ در عین حال می‌توان گفت یکی از نتایج و دستاوردهای مهم مورد انتظار در پایان این پژوهش، علاوه بر تحلیل و شناسایی گستره فرهنگی (مادی و غیرمادی)، کارکردها، معانی و ادراک از تجربه دینی در فعالیت‌های خیر در اربعین، شناسایی و واکاوی آسیب‌های موجود در نحوه انجام فعالیت‌های نیکوکاری حول محور اربعین (اعم از موقوفات با نیت اربعین، نذورات، اطعام و سایر خیرات)، نحوه مدیریت و چالش‌های آن است. این دستاورد یک نتیجه مهم در اصلاح و بهبود روش‌های مدیریت امور خیریه در ایران است؛ امری که با شناخت هر چه بیشتر جلوه‌های امر خیر در آیین اربعین حسینی به دست می‌آید.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش در باب اربعین سابقه‌ای طولانی دارد. بسیاری از این پژوهش‌ها از منظری تاریخی و نگاهی درون دینی به موضوع اربعین پرداخته‌اند. بخش مهمی از آنان به ابعاد تاریخی اربعین، مسئله حضور یا عدم حضور اهل بیت در آن روز در کربلا و برخی مسائل مانند آن پرداخته‌اند. اما پژوهش اجتماعی درباره اربعین، به‌ویژه پژوهش‌های تجربی در این مورد، به اندازه آغاز دوره جدید این آیین زیارتی پیاده‌روی، جوان است. در این میان، بخش مهمی از آنچه که انجام شده نیز، بیشتر معطوف به نشان دادن کارکردهای مهم دینی، از دریچه‌ای درون دینی و در سطحی نظری بوده است. طی سال‌های اخیر از نیمه اول دهه ۱۳۸۰ خورشیدی به این سو، برخی پژوهش‌ها چه در قالب طرح‌های پژوهش و چه به‌عنوان پایان‌نامه‌های تحصیلات تکمیلی در این مورد انجام شده است.

یکی از پژوهش‌های اخیر انجام‌شده مربوط به پیمایش سنخ‌شناسی زائران اربعین (پویافر، ۱۳۹۷ الف) است. این پیمایش با در نظر گرفتن سه بعد «باورها و ذهنیات»، «کنش‌های زیارت» و «تجربه و عواطف زیارت» با استفاده از مدل مفهوم تجربه زیارت (پویافر، ۱۳۹۷ ب) به بررسی ابعاد و مولفه‌های قابل انطباق با پیاده‌روی اربعین و همچنین برخی نظرات زائران در مورد برخی موضوعات مربوط به پیاده‌روی اربعین، حضور ایرانیان در آن و نقش حاکمیت در آن پرداخته است. در این پژوهش، ۸۷۶ نمونه از زائران ایرانی در شهرهای نجف و کربلا به‌عنوان مبدأ و مقصد و مسیر ۸۰ کیلومتری این دو شهر به عنوان پرتعدادترین مسیر پیاده‌روی زائران ایرانی، مورد مطالعه قرار گرفته‌اند.

اما صرف‌نظر از معدود پژوهش‌هایی همچون پیمایش سنخ‌شناسی زائران اربعین که مطالعه‌ای کمی و پهن دامنه بوده، بیشتر پژوهش‌های اندک انجام شده، در چارچوب

مطالعات کیفی انجام شده است. به‌عنوان نمونه فرهادی محلی (۱۳۹۷) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی در دانشگاه گیلان به پدیدارشناسی تجربه پیاده‌روی اربعین (مورد مطالعه کاروان ایرانی زیارتی کربلا) پرداخته است. تجربیات زیسته زائران ایرانی در پیاده‌روی اربعین حسینی (سال ۱۳۹۶، کشور عراق)، امروزه به دال مرکزی تحقیقات حوزه جامعه‌شناسی دین بدل شده است. با توجه به التزام جامعه شیعی در نظریه‌پردازی مطالعات زیارت و غنای علمی در این عرصه، محقق تلاش کرده است تا پژوهشی را با بررسی تجربیات زیسته زائران ایرانی در پیاده‌روی اربعین حسینی (سال ۱۳۹۶، کشور عراق)، به‌منظور فهم انگیزه و وجوه تجربیات مشترک زائران پیاده انجام دهد. این پژوهش با روش مصاحبه نیمه ساختاریافته به گردآوری داده‌ها پرداخته و تعداد ۲۷ زائر ایرانی را که در پیاده‌روی اربعین شرکت داشتند، مورد بررسی تجربی قرار داده و تجربیات آنان را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است.

موسوی (۱۳۹۷) نیز در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود به مطالعه کیفی الگوی ابراز هویت زائران ایرانی و عراقی در آیین پیاده‌روی اربعین پرداخته است. او در پژوهش خود با استفاده از رویکرد کیفی و تحلیل مصاحبه‌ها با ۳۰ زائر پیاده زن و مرد ایرانی و عراقی، همچنین تحلیل مشاهدات مشارکتی در مسیر نجف و کربلا و همچنین دو شهر نجف و کربلا، در صدد بررسی الگوی ابراز هویت زائران ایرانی و عراقی در این مسیر بوده است. مهدیه بد (۱۳۹۵) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود در دانشگاه علم و فرهنگ به تبیین انگیزه‌های معنوی گردشگران در پیاده‌روی اربعین پرداخته است. روش این پژوهش توصیفی و تحلیلی می‌باشد. جامعه آماری این پژوهش کلیه زائرانی می‌باشند که در پیاده‌روی روز اربعین شرکت کرده‌اند. به‌منظور جمع‌آوری داده‌ها تعداد ۳۸۴ پرسشنامه به روش نمونه‌گیری تصادفی ساده از بین زائران جمع‌آوری شده است. در این مقاله عوامل انگیزشی معنوی افراد شرکت‌کننده در این پیاده‌روی مورد بررسی قرار گرفته و اولویت انگیزه‌های افراد نمونه از روش کمی مشخص شده است. (همایون و بد، ۱۳۹۵ و ایمانی خوشخو و بد، ۱۳۹۵)

موسوی و همکاران (۱۳۹۵) در تحقیقی تحت عنوان تأثیر برگزاری مراسم پیاده‌روی اربعین حسینی در کشور، افزایش شور و اشتیاق بین مردم به‌خصوص نوجوانان و نقش سازنده آن بر روی تربیت نسل ارزشی در کشور را بررسی کرده‌اند. در این تحقیق به‌منظور گردآوری اطلاعات از پرسشنامه محقق ساخته استفاده شده است. جامعه آماری شامل

آن دسته از افراد خصوصاً نوجوانان و جوانان محدوده سنی ۱۶ تا ۳۰ سال می‌باشد که در مراسم پیاده‌روی اربعین شرکت داشته‌اند و از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای و تصادفی تعداد ۴۱۴ نفر انتخاب شده‌اند. در این دست پژوهش‌ها و یا پژوهش‌هایی که انحصاراً به «آسیب‌ها و انحرافات» در برپایی و حضور در آیین پیاده‌روی اربعین، پرداخته‌اند، یک نوع رویکرد نهادی به پیاده‌روی اربعین مشاهده می‌شود.

رضوی‌زاده (۱۳۹۳) در پژوهش خود به بررسی ادراک و تجربه زیسته زائران پیاده اربعین پرداخته است. او در این پژوهش با اتکا به رویکرد کیفی و با تحلیل مصاحبه‌هایی که با ۶۳ زائر پیاده زن و مرد ایرانی در مسیر نجف به کربلا انجام شده، درصد واکاوی ادراک و تفسیر این زائران از تجربه زیسته خود از این سفر بوده است. البته محقق در این پژوهش، خود در میدان اربعین حضور نداشته، بلکه یافته‌های پژوهش او حاصل تحلیل و تفسیر مصاحبه‌های انجام‌شده‌ای است که از سوی یک زائر اربعین در اختیار او قرار گرفته است.

تعدادی دیگر از پژوهش‌های پراکنده نیز در مطالعه اجتماعی اربعین انجام شده است. به‌عنوان نمونه پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی به همراه مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران در سال ۱۳۹۶ از نگارش روایت توصیفی از تجربه سفر و حضور در آیین پیاده‌روی اربعین برای تعدادی از پژوهشگران و همچنین تعدادی پژوهش اجتماعی در این مورد از سوی جامعه‌شناسان و انسان‌شناسان ایرانی (حسن محدثی، جبار رحمانی، مهدی اعتمادفر و محمدرضا پویافر) حمایت کرده و مجموعه ۱۷ روایت مردم‌شناسانه و جامعه‌شناختی از این پژوهشگران در یک کتاب با عنوان روایت پیاده‌روی اربعین منتشر شده است. (جوادی‌یگانه و روزخوش، ۱۳۹۸) در عین حال، برخی پژوهش‌های اجتماعی دیگر نیز در سطح نظری از سوی جامعه‌شناسان جوان ایرانی منتشر شده است. کتاب سلیمانیه (۱۳۹۴) که به بررسی انتقادی مشارکت و حضور ایرانیان در آیین پیاده‌روی اربعین می‌پردازد، نمونه‌ای از این دست است. کتاب «پیاده‌روی اربعین؛ تأملات جامعه‌شناختی» (۱۳۹۷) که مجموعه مقالاتی از جامعه‌شناسان جوان ایرانی در مطالعه اجتماعی اربعین است نیز، نمونه دیگری از این آثار است که بیشتر متکی بر تبیین و تفسیر نظری مسئله است.

اما صرف‌نظر از اکتفای بسیاری از پژوهش‌ها به سطح نظری، مسئله مشترک اغلب این پژوهش‌ها این است که یا به‌طور کلی به موضوع اربعین پرداخته‌اند، یا روایتی از سیر تجربه

این سفر داشته‌اند و یا حداکثر در قالبی پدیدارشناختی انجام شده‌اند. بیشتر پژوهش‌های انجام‌شده مستقیماً به خود «زیارت»، معنا، تجربه دینی حاصل از آن، کارکردهای فردی یا اجتماعی و سایر موارد مربوط به خود تجربه و کنش زیارت پرداخته‌اند. در کندوکاوی بین پژوهش‌های انجام‌شده در مورد اربعین نیز مشاهده می‌شود که باز هم تجربه دینی زیارت در این آیین پیاده‌روی به‌ویژه از رویکرد پدیدارشناختی، بیش از همه مورد توجه است. به‌عنوان نمونه مجتبی حسین^۱ (۲۰۱۸) در پژوهش خود به مطالعه انگیزه‌ها و تجربه زیارت در بین زائران پیاده‌روی اربعین پرداخته است. مصاحبه نیمه ساخت یافته با زائران به زبان‌های انگلیسی، اردو، فارسی و گجراتی^۲ و همچنین مشاهدات میدانی، روش‌های اصلی گردآوری اطلاعات او در این پژوهش بوده‌اند.

در مجموع آنچه که در مطالعه اجتماعی اربعین هم انجام شده اساساً از سوی خود مسلمانان بوده و همان‌طور که مجتبی حسین (۲۰۱۸: ۹) نیز اشاره می‌کند، یک غیبت و غفلت بزرگ از پیاده‌روی‌های زیارتی غیرغربی از سوی پژوهشگران اجتماعی دین وجود دارد. حجم بیش از اندازه پژوهش‌های انجام شده در مورد پیاده‌روی سانتیاگو د کامپوستلا و عدم وجود پژوهشی در مورد آیین بزرگ زیارتی همچون اربعین گواهی بر این مدعاست.

۳. مبانی نظری و ادبیات پژوهش

۳.۱. مفهوم تجربه دینی

ویلیام جیمز، معتقد است منشأ و لبّ تجربه شخصی دینی در مراتب عرفانی آگاهی قرار دارد.^۳ به این معنا، ویلیام جیمز تجربه دینی را به آگاهی و شناخت دینی مرتبط می‌داند. ویلیام جیمز معتقد است پیش از هر چیز می‌توان پرسید که عبارت «مراتب عرفانی آگاهی» به چه معناست؟ او چهار نشانه را ذکر می‌کند که هرگاه تجربه‌ای واجد این چهار نشانه باشد، می‌توان آن تجربه را عرفانی خواند:

۱. وصف‌ناپذیری^۴: سهل‌الوصول‌ترین نشانه‌ای که به‌موجب آن، حالتی نفسانی را در رده احوال عرفانی قرار می‌دهد، سلبی است. کسی که این حال به او دست می‌دهد، فوراً می‌گوید، تعبیرناپذیر است و نمی‌توان در قالب الفاظ، گزارشی رسا از محتویات آن ارائه

1. Mujtaba Huseinm

2. Gujarati

3. Mystical States of Consciousness

4. Ineffability

کرد. کیفیت این حالت باید مستقیماً به تجربه درآید و نمی‌توان آن را به دیگران ابلاغ کرد یا انتقال داد. به‌لحاظ این ویژگی، احوال عرفانی بیشتر شبیه حالت‌های احساسی‌اند تا حالت‌های عقلی.

۲. معرفت‌بخش بودن^۱: احوال عرفانی با اینکه به حالات احساسی بسیار شبیه‌اند، به‌نظر آنهایی که این احوال را تجربه می‌کنند، حالت‌های شناختی نیز هستند. احوال عرفانی مراتبی از بصیرت به اعماقی از حقیقت‌اند که عقل استدلالی به کنه این اعماق نمی‌تواند راه برد. احوال عرفانی، اگرچه تماماً ناگفته می‌مانند، نوعی اشراق، انکشاف و سرشار از معنا و نفوذند و علی‌القاعده حس غریبی از حجیت را تا مدتی به‌دنبال دارند.

هر حالت نفسانی که دارای این دو ویژگی بالا باشد تجربه عرفانی نامیده می‌شود. دو صفت بعدی با قطعیت کمتری نشانه تجربه عرفانی است؛ اما معمولاً در این تجربه‌ها یافت می‌شود:

۳. زودگذر بودن^۲: احوال عرفانی مدت زیادی دوام نمی‌آورند. به‌استثنای موارد نادر، به‌نظر می‌رسد که نیم ساعت یا حداکثر یکی دو ساعت، مرزی است که پس از آن، احوال عرفانی در پرتو روزمرگی محو می‌شوند. اغلب پس از محو شدن، کیفیت آنها ممکن است - البته به‌طور ناقص - در خاطر زنده شود. اما این کیفیت وقتی که احوال عرفانی بازمی‌گردند، بارز و مشخص است و از بازگشتی به بازگشت دیگر، مستعد بسط مدام در جهت آن چیزی است که به‌صورت غنا و نفوذ باطنی احساس می‌شود.

۴. انفعالی بودن^۳: اگرچه می‌توان با تمهیداتی ارادی، مانند تمرکز، اجرای تمرینات خاص بدنی یا به‌روش‌های دیگری که در کتاب‌های سلوک تجویز می‌شود، وقوع احوال عرفانی را تسهیل کرد، همین‌که نوع آگاهی شروع می‌شود، عارف احساس می‌کند که گویی خودش به حال تعلیق در می‌آید و گاهی واقعاً به تسخیر و تصرف قدرتی برتر درآمده است. (جیمز، ۱۳۹۳: ۱۵-۱۴)

برخی نویسندگان پنجمین ویژگی را نیز افزوده‌اند:

۵. نوعی آزمایش شخصی است: انسان به‌طور انفرادی حالات تجربی را درون خود می‌آزماید؛ بنابراین، تجربه امری خصوصی و شخصی است و در این صورت متن تجربه را نمی‌توان به دیگران منتقل کرد. هرگز نمی‌توان یک تجربه را بسته‌بندی کرد و آن را روانه دیگران ساخت.

1. Noetic Quality
2. Transiency
3. Passivity

بر اساس آنچه گفته شد، تجربه دینی به‌ویژه برای یک مسلمان می‌تواند در بستر متنوع زیر محقق شود:

۱. مناسک دینی فردی / عبادت‌های فردی واجب یا مستحبی
۲. مناسک جمعی دینی اعم از مناسک واجب یا آیین‌های مستحبی
۳. زیارت
۴. دعا و نیایش
۵. دهش و دریافت خیر (احسان) دینی

در این میان، زیارت، حالتی ویژه دارد که در حین آن ممکن است عبادت فردی، مشارکت در یک اجتماعی عبادی جمعی و به‌خصوص، دعا و نیایش هم انجام شود.

(پویافر، ۱۳۹۷)

۳.۲. مفهوم زیارت

همان‌طور که اشاره شد، زیارت یکی از مصادیق و بلکه از مهم‌ترین مصادیق تجربه دینی است. سفر زیارتی، پدیده جدیدی نیست. مدت‌هاست که دین، یک انگیزه تمام‌عیار برای سفر به حساب می‌آید و سفر مذهبی به‌عنوان قدیمی‌ترین شکل سفرهای غیراقتصادی شناخته می‌شود. (جاکوفسکی و اسمیت، ۱۹۹۲؛ به‌نقل از تیموتی و السن، ۱۳۹۲: ۱۳) سالانه میلیون‌ها نفر با اهداف دینی به مکان‌های مقدس قدیمی و مدرن در نقاط مختلف جهان، سفر می‌کنند.

زیارت در انگلیسی معادل واژه pilgrimage و به معنی سفری است که زائر به آن می‌پردازد. اصطلاح انگلیسی، مشتق از واژه peregrims (بیگانه) است و در جریان بسط معنی، به کسی اطلاق می‌شود که به کشورهای دیگر سفر می‌کند. زیارت سفری است برخوردار از معنی و اهمیت برای شخصی که به آن سفر همت می‌گمارد، خواه از حیث عرف عام و در ظاهر «دنیا ورز»، مثلاً در دیدار از آرامگاه‌های قهرمانان یا هنرمندان و آهنگسازان مشهور و خواه در بافت دینی و دقیق‌تر آن که با هدف‌های گوناگون دینی صورت می‌پذیرد. برخی از این هدف‌ها عبارت‌اند از: انجام وظیفه دینی، اجرای اعمال عبادی، اقرار به ایمان، توبه کردن، کفاره گناهان، یافتن معجزه، در پی درمان یا مشاوره برآمدن و اقدام عملی در جهت نوسازی معنوی. همچنین واژه زیارت در مورد سیر و سفر درونی روح یا روان فردی که در جستجوی مقصد غایی آرمان‌های دینی خویشتن است، به‌کار برده می‌شود. زیارت سفری در جستجوی یک تجربه است که بر زندگی معنوی و روحانی فرد تأثیر می‌گذارد.

زیارت در مسیحیت، یک مفهوم چند وجهی است که شامل سفر (پیدایش، ۱۲: ۹-۱)، تحمل تبعید (پیدایش ۴: ۱۶-۱)، زندگی کردن همانند یک زائر مسافر و تلاش برای یافتن سرزمین حقیقی (عبرانیان ۱۱: ۱۶-۱) است. زیارت کاتولیکی، شامل سفرهای عبادی، توبه، شکرگزاری یا وفای به عهد می‌شود. (فولادی و نوروزی، ۱۳۹۴: ۱۰)

بنابراین با دقت در کلمه زیارت می‌توان به ریشه قرون وسطایی که در آن نهفته است، پی برد. ریشه آن از کلمه لاتین به معنای کسی که به جای دوری می‌رود گرفته شده که به‌طور ضمنی، معنای سفر (به‌خصوص سفر به مکانی دور) به جایی مقدس برای انجام فرایض دینی در آن نهفته است.

مدل مفهومی ویکتور ترنر از زیارت دو مفروض دارد: نخست اینکه زیارت فرایندی است شامل حرکت از یک مکان آشنا (ساخت‌یافته) به سمت مکان دیگری (ناساخت یافته) و بازگشت از آن و دیگری اینکه زیارت شامل مدت زمانی مشخص و دور بودن از ساختار است که با بودن در حالت جماعت‌وارگی و تعامل در میان مشارکت‌کنندگان جماعت‌واره^۱ همراه می‌شود. (گوثونی^۲، ۱۹۹۳: ۱۰۲-۱۰۱)

جالب است اشاره کنیم که در سال‌های اولیه هزاره سوم، صاحب‌نظران در زمینه گردشگری، بین سفرهای زیارتی و گردشگری تفاوت قائل شدند؛ چرا که پیش از آن عامه مردم برای هر گونه سفری از کلمه زیارت استفاده می‌کردند. با این حال با وجود تفاوت‌های ظاهری، سفرهای زیارتی و سکولار شباهت‌ها و مشترکات زیادی با هم دارند. با دنبال کردن مراحل زیارت‌ها می‌توان به برخی از این شباهت‌ها پی برد. اگر چه شباهت‌ها بسیار زیادند، اما این نکته را نباید از نظر دور داشت که به هر حال سفرهای زیارتی با انگیزه مهم انجام فرایض دینی انجام می‌شوند، حال آنکه چنین چیزی را در زیارت‌های سکولار مدرن شاهد نیستیم. (تیموتی و آلسن، ۱۳۹۲: ۴۴-۴۳) آنچه در حین سفر زیارتی تجربه می‌شود چند عنصر اساسی در خود دارد:

۱. جست‌وجو: یکی از مفاهیم کلیدی زیارت این است که همواره زائر به دنبال یک سفر سرشار از معناست (به عبارت ساده‌تر، گاهی به آن جست‌وجو هم می‌گویند). تمامی زائران ویژگی‌های مشترکی دارند. آنها به دنبال نوعی تجربه عرفانی، معنوی و دینی هستند و انتظار دارند که به آن برسند. (تیموتی و آلسن، ۱۳۹۲: ۴۶-۴۵)

1. Communitas
2. Gothoni

۲. سفر: مسلماً زیارت کردن یک سفر فیزیکی است؛ به همین دلیل، اصلی را که ترنر و ترنر (۱۹۷۸) مطرح کرد «گردشگر یک نیمه زائر و زائر یک نیمه گردشگر است»، از سوی همه صاحب‌نظران در زمینه گردشگری پذیرفته شده است. اگر چه سفر فیزیکی همواره به زائران یادآوری می‌کند که آنها در جست‌وجوی امری مقدس هستند، اما آنچه برای یک سفر زیارتی لازم به‌نظر می‌رسد، سفر درونی و جست‌وجوی معناست.

۳. مکان مقدس: زیارت، سفری است به یک مکان مشخص که به ملاقات با خدا و یا یک شخصیت آسمانی و الهی - که بسته به جهان‌بینی و نظام اعتقادی شخص متفاوت است - منجر می‌شود. بدین ترتیب هر مکانی که در این جهان در دایره تقدس قرار می‌گیرد، اعم از مکان‌های طبیعی و یا ساخته دست بشر، مانند اهرام، کوه‌ها، کلیساها، بیشه‌زارها و یا... به‌نوعی مقدس به‌شمار می‌رود. (تیموتی و آلسن، ۱۳۹۲: ۵۳-۵۱)

۳.۳. مفهوم امر خیر (احسان یا نیکوکاری)

خیر (نیکوکاری)^۱ و بشردوستی^۲ همواره طی اعصار و فرهنگ‌های مختلف به شیوه‌های متفاوتی تعریف شده‌اند. هر دو مفهوم به‌نوعی به انگیزه و اشتیاق برای تغییر مثبت در زندگی دیگران مربوط می‌شود. بشردوستی دقیقاً به‌معنای ابراز حسن نیت به نوع بشر است. از سوی دیگر نیکوکاری پاسخی همدلانه و نوع دوستانه است که غالباً برای کاهش رنج و سختی و تسکین آلام بشری انجام می‌گیرد. هر دو مفهوم به یک نوع رابطه مستقیم یا غیرمستقیم بین فرد توانمند یاریگر و دیگران در قلمرو زندگی مدنی و از طریق فعالیت‌های داوطلبانه و خودجوش مربوط می‌شود تا اینکه لزوماً از طریق اقدامات منحصراً دولتی یا به‌شدت ساخت یافته انجام شود.

بشردوستی بنا بر تعریف عام آن در غرب به‌معنای عمل داوطلبانه برای خیر عمومی است. بر این اساس، «داوطلبانه» به معنای عمل بدون اجبار و در عین حال رایگان است. همچنین «عمل (کنش)» به فعالیت‌هایی همچون بخشش، ارائه خدمات، پیوند ارتباطی اشاره دارد. «خیر عمومی» نیز به فراهم آوردن کالاها یا بهبود کیفیت زندگی افراد نیازمند، بدون تفکیک و استثنا قائل شدن بین آنان است. این بهبود در کیفیت زندگی ممکن است شامل کاهش درد و رنج با تأمین نیازهای اولیه‌ای مثل غذا و سرپناه یا با فراهم آوردن نیازهای غیر اساسی مثل تفریح، آموزش و خودشکوفایی باشد. به‌طور سنتی هم

1. Charity
2. Philanthropy

سوژه (عامل) و هم ایزه (هدف) بشردوستی، انسان و گروه‌های انسانی است. در عین حال در قرن‌های اخیر، سایر موجودات زنده و خود محیط زیست هم محل توجه و هدف فعالیت‌های بشردوستی قرار گرفته‌اند. البته تعاریف گوناگون دیگری از مفهوم بشردوستی هم وجود دارند که به سنت غیر غربی تعلق دارند (چیک^۱ و دیگران، ۲۰۱۵: ۳۶۴)

بخش مهمی از تعاریف ارائه شده در سنت غیر غربی متعلق به سنت دینی در جوامع اسلامی است. مبنای این تعاریف عمدتاً دامنه وسیعی از عمل خیر را شامل می‌شود. به‌عنوان نمونه، در سنت اسلامی، کار خیر عبارت است از «آنچه که عقل یا شرع به آن ترغیب کرده است.» بر این اساس، امر خیر می‌تواند از ازدواج یا فراهم آوردن زمینه آن برای دیگری تا کمک به تأمین معیشت یک انسان - چه مسلمان و چه غیر مسلمان - و حتی عملی از روی مهربانی با یک حیوان یا گیاه باشد. (پویافر، ۱۳۹۵)

در عین حال حتی در سنت فرهنگی جوامع اسلامی نیز تفاوت بین معنای امر خیر (نیکوکاری) و بشردوستی به شکل دیگری در باورها و ارزش‌های عمومی جامعه شکل گرفته است. به‌عنوان نمونه، نیکوکاری و کار خیر بیش از مفهوم «بشردوستی»، معنای بخشش مالی و کمک مستقیم به تأمین یا بهبود زندگی سایر انسان‌های نیازمند را با خود دارد. در مقابل، بشردوستی شامل انواع کمک‌های غیر مادی و عموم فعالیت‌های عام‌المنفعه برای بهبود زندگی و سلامت انسان تعریف می‌شود. این تفاوت با نگاهی به اهداف چهارگانه جمعیت هلال احمر و صلیب سرخ جهانی به‌خوبی نمایان خواهد بود. همه کشورها و جوامع عضو فدراسیون جهانی صلیب سرخ و هلال احمر، علاوه بر تعهد به اصول هفت‌گانه (انسانیت و بشردوستی^۲، بی‌غرضی^۳، بی‌طرفی^۴، عدم وابستگی و استقلال^۵، خدمات داوطلبانه^۶، وحدت و یگانگی^۷ و جهان‌شمولی^۸). چهار هدف اصلی را دنبال می‌کنند که عبارت‌اند از: ۱. تلاش برای تسکین آلام بشری؛ ۲. تأمین احترام انسان‌ها؛ ۳. حمایت از زندگی و سلامت انسان‌ها و ۴. کوشش در جهت برقراری دوستی

1. Cheek
2. Humanity
3. Impartiality
4. Neutrality
5. Independence
6. Voluntary Service
7. Unity
8. Universality

و تفاهم متقابل و صلح پایدار میان ملت‌ها^۱. در این میان، هدف اول از اهداف اصلی یادشده، تلاش برای تسکین آلام بشری است، هدفی که از طریق فعالیت‌های داوطلبانه در چارچوبی بشردوستانه تعقیب می‌شود.

اما تمایز مهم دیگر بین امر خیر (نیکوکاری) و بشردوستی در سنت شرقی - اسلامی، به تعریف هدف از امر خیر (ابژه) مربوط می‌شود. در سنت و فرهنگ اسلامی، امر خیر نه فقط شامل انسان مؤمن، بلکه شامل همه انسان‌ها و نه تنها شامل انسان‌ها، بلکه شامل تمامی مخلوقات عالم - که نشانه‌ای از آفرینش خداوند هستند - می‌شود. بنابراین، امر خیر در فرهنگ اسلامی فراتر و وسیع‌تر از بشردوستی است، چرا که بشردوستی حداقل یک تمایز بسیار اساسی با امر خیر دارد و آن هم ابژه است. ابژه در بشردوستی، منحصرأ انسان و در امر خیر، تمام عالم خلقت است.

۳.۴. مفهوم خیر (احسان) دینی و وجوه گوناگون آن

همان‌طور که در بالا هم اشاره شد، مفهوم خیر (احسان) که در قرآن هم مصادیق گوناگونی از آن معرفی شده، به معنای انجام «کار خیر در حق دیگری» است. این «دیگری» می‌تواند اعم از انسان، سایر موجودات زنده (گیاهان و جانوران) و حتی طبیعت بی‌جان (محیط زیست باشد). در این میان، آنچه مفهوم خیر (احسان) یا نیکی دینی را معنای خاص می‌دهد، در واقعاً منطبق بر یک یا چند حالت از مصادیق زیر است:

۱. خیر (احسان) در حق سایر مؤمنان
۲. خیر (احسان) در مراسم و مناسک یا امور و فعالیت‌های دینی (مانند آموزش و ترویج دین و معارف دینی و مانند آن)
۳. خیر (احسان) در مکان‌های مقدس
۴. خیر (احسان) در زمان‌های (مناسبت‌های) مقدس (دینی)
۵. خیر (احسان) در حق هر انسان یا موجود زنده یا هر بخشی از مخلوقات و جهان هستی با نیت دینی (الهی)

بنابراین هر آنچه در دایره نیکی بگنجد و شامل حداقل ویژگی پنجم یعنی نیت‌مندی دینی باشد، مشمول تعریف «خیر دینی» است. در نتیجه احسان در حق تمام مسلمانان، بلکه تمام انسان‌ها، بلکه تمام موجودات زنده و بلکه تمام عالم هستی و مخلوقات وقتی با نیت‌مندی یا در موقعیت - زمانی و مکانی دینی همراه می‌شوند، معنای خیر دینی خواهند داشت.

بر اساس این چارچوب مفهومی از خیر دینی، سه وجه متمایز برای خیر دینی می‌توان در نظر گرفت:

۱. خیر دینی به‌مثابه داوطلبانگی

نیکوکاری (خیر) دینی به یک معنا تجربه داوطلبانه و فعالیت عام‌المنفعه نیز هست. این فعالیت عام‌المنفعه در شکل نهادی و سازمان‌یافته شده آن در قالب سمن‌ها (سازمان‌های مردم‌نهاد)^(۱) و مؤسسات خیریه در سطح جامعه دیده می‌شود. در واقع سمن‌ها و مؤسسات خیریه، اشکال نهادی شده داوطلبانگی و امور خیر را بر عهده دارند. در عین حال خود مؤسسات خیریه هم شکلی از سازمان‌های مردم‌نهاد به‌شمار می‌روند که تأکید و اتکای بیشتری به منابع مردمی برای فعالیت‌های خود دارند. بر این اساس خدمت به زائران امام حسین^(ع) در اربعین چه در قالب مؤسسات خیریه، هیئت‌های مذهبی یا خدمات فردی نوعی کنش داوطلبانه عام‌المنفعه هم تعریف می‌شود. (پویافر، ۱۳۹۵)

۲. خیر دینی به‌مثابه مشارکت دینی

مفهوم خیر دینی علاوه بر داوطلبانگی معنای مشارکت دینی را هم با خود به‌همراه دارد. حضور و مشارکت در کنش خیر یک نوع مشارکت اجتماعی تعریف می‌شود. فعالیت و مشارکت در امور خیریه دینی هم به‌عنوان یک شکل خاص از مشارکت اجتماعی، یعنی مشارکت دینی تعریف می‌شود. در واقع همان‌طور که حضور در مناسک جمعی واجب و آیین‌های مستحبی دینی به‌عنوان شکلی از مشارکت دینی و در کل مشارکت اجتماعی تعریف می‌شود، حضور و خدمت در موکب‌های مسیر پیاده‌روی زیارتی اربعین هم به‌عنوان یک نوع مشارکت دینی تعریف می‌شود. چرا که این کنش در دل یک رویداد دینی رخ می‌دهد و مشارکت داوطلبانه در آن، مصداق بارزی از مشارکت دینی خواهد بود؛ بنابراین علاوه بر اینکه مشارکت در خیر دینی در خلال مراسم، مناسک و آیین‌های دینی مصداق مشارکت دینی است، حتی ذات خود امر خیر دینی هم مثل ندورات و خدمات رایگان به دینداران (به‌عنوان نمونه خیاطی و نانواپی که در یک مناسبت مذهبی یا با نیتی دینی، به‌صورت صلواتی کار می‌کند)، بدون آنکه در یک مراسم یا آیین دینی برگزار شود، می‌تواند مشارکت دینی به‌شمار آید.

۳. خیر دینی به‌مثابه تجربه دینی

حضور در کنش خیرخواهانه دینی برای فرد مشارکت‌کننده معنایی ویژه دارد حتی

می‌توان گفت این مشارکت برای کسی که از یک غذای نذری می‌خورد، شربتی می‌نوشد، و از تاکسی صلواتی استفاده می‌کند هم می‌تواند در شرایطی خاص دارای معنای عمیقی باشد. درک این معنا که همان تجربه معنوی است به‌ویژه اگر در حین حضور در یک آیین و مناسک دینی باشد، مضاعف و با احتمال وقوع بیشتری همراه خواهد بود. در نتیجه هم در جریان دهش و هم در جریان دریافت خیر دینی، معنایی دینی حس می‌شود، عمیقاً تجربه می‌شود و یک تجربه معنوی می‌تواند شکل بگیرد. البته در امور خیری که موضوع آن دهش و دریافت «مادی» است این معنا بیشتر درک می‌شود به همین دلیل تک‌تک دانه‌های برنج نذری که برای یک معصوم (به‌خصوص امام حسین^(ع)) طبخ شده جلوه‌ای مقدس دارد.

علاوه بر این، امر خیر دینی به‌ویژه برای خدمت‌دهندگان در آن، معنای دینی خاصی دارد که کاملاً وابسته به انگیزش‌ها و اهداف دینی مؤمن است. این اهداف از قرب الهی تا برآورده شدن حاجات، کسب ثواب و رضایت امام معصوم را شامل می‌شود. بنابراین به‌طور کلی می‌توان با توجه به درک معنای خاص مقدس و دینی در حین مشارکت در امر خیر دینی به‌ویژه در دهش دینی، فعالیت و مشارکت در خیر دینی را در بردارنده تجربه دینی هم دانست.

براساس آنچه گفته شد امر خیر دینی همان کنش خیر یا فعالیت داوطلبانه عام‌المنفعه است که با نیت دینی یا در بستر و موقعیت مکانی - زمانی دینی رخ می‌دهد. این کنش داوطلبانه حداقل از سه وجه «داوطلبانگی»، «مشارکت دینی» و «تجربه دینی» برخوردار است. هر سه این وجوه یا ابعاد در یک مجموعه مرکب در بستر آیین پیاده‌روی اربعین جلوه‌گر می‌شود. میزان بالای جمعیت زائر و تراکم آن اهمیت دینی امام حسین^(ع) و اربعین و سیالیت جاری در ذات این آیین موجب می‌شود که خیر دینی اربعینی به‌شکل فزاینده‌ای واجد استعداد خودمولد بودن و تکثیر مداوم باشد.

جمع‌بندی مبانی نظری

بر اساس آنچه در مبانی نظری آمد، زیارت یکی از اشکال ویژه تجربه دینی است که برای برخی از مسلمانان، به‌ویژه شیعیان می‌تواند بستر عینیت یافتن تمامی مصداق‌های تجربه دینی باشد. به بیان دیگر، زیارت، مجال و بستری هم برای انجام مناسک دینی فردی، هم مشارکت در مناسک جمعی دینی و هم دعا و نیایش است. در عین حال، زیارت در بستر آیین پیاده‌روی اربعین، بستر دیگری را به این تجربه دینی چندگانه می‌افزاید و

آن، دهش و دریافت خیر دینی است. تجربه مشارکت در خدمات خیر دینی و همچنین استفاده از این خدمات، می‌تواند زمینه‌ای برای تجربه عمیقی از ارتباط با امر مقدس باشد. بر اساس مبانی نظری ارائه شده، خیر دینی، آن نوع احسان و نیکی‌ای است که حداقل یکی از ویژگی‌های زیر را که اساساً با نیت‌مندی فرد مرتبط است، دارا باشد:

۱. نیت الهی (کسب رضای خداوند یا پاداش اخروی)

۲. خدمت به اجتماع مؤمنان

۳. انجام کنش خیر در زمان مقدس (مناسبت دینی)

۴. انجام کنش خیر در مکان مقدس (مکان زیارتی)

آنچه در خدمات خیر دینی در پیاده‌روی اربعین انجام می‌شود، همزمان تمامی ویژگی‌های چهارگانه بالا را داراست. از یک سو با نیت الهی مستقیم یا غیرمستقیم (به واسطه «حَبِّ الحسین» و تمسک به آن از سوی فرد) و از سوی دیگر، برای خدمت به زائرانی که عموماً مسلمانان حاضر در پیاده‌روی اربعین هستند انجام می‌شود. در عین حال، در زمان مقدس (ایام عزادای آخر صفر) و در مکان مقدس (حوالی حرم امامان شیعه در نجف و کربلا و همچنین در سراسر مسیر پیاده‌روی که خود جلوه بروز امر مقدس است) انجام می‌شود. چنین مفهوم چندگانه‌ای از خیر دینی بوده که محور اصلی مطالعه در این پژوهش با مقایسه بین دو وجه ایرانی و عراقی آن قرار گرفته است.

۴. روش پژوهش

چارچوب روش‌شناختی این پژوهش مبتنی بر روش پژوهش کیفی است. در این میان، ترکیبی از روش مردم‌نگاری و پدیدارشناسی استفاده شده است. بر این اساس، برای گردآوری اطلاعات از تکنیک‌های مصاحبه‌های عمیق نیمه ساخت‌یافته، مشاهدات میدانی مشارکتی در قالب ثبت عکس، فیلم و یادداشت‌های میدانی استفاده شده است. مصاحبه‌ها با سه گروه انجام شده که شامل ۱. زائران ایرانی؛ ۲. موکب‌داران (یا مسئولان موکب‌های) ایرانی و ۳. موکب‌داران (یا مسئولان موکب‌های) عراقی می‌شد. ثبت اطلاعات حاصل از مشاهدات میدانی هم با یادداشت‌های میدانی، ضبط صدای پژوهشگر در توضیح مشاهدات خود، عکس و فیلم انجام شده است. اطلاعات پژوهش در مطالعه یادشده، بین روزهای ۱۲ تا ۱۸ آبان ۹۶ در مسیر نجف به کربلا که بیشتر زائران ایرانی برای پیاده‌روی استفاده می‌کنند، گردآوری شده است. ۴۶ مصاحبه با زائران ایرانی (۲۴ مرد و ۲۲ زن)،

۴۲ مصاحبه با موکب‌داران ایرانی (۳۷ مرد و ۵ زن)، ۲۷ مصاحبه با موکب‌داران عراقی (۲۰ مرد و ۷ زن) و در مجموع ۱۱۵ مصاحبه با مشارکت‌کنندگان انجام شده است. تعداد مشارکت‌کنندگان در هر بخش مطابق با جدول زیر بوده است^۱:

جدول ۱: تعداد مصاحبه‌های انجام‌شده به تفکیک ملیت و جنسیت

جمع	مستئول / عضو موکب عراقی	مستئول / عضو موکب ایرانی	زائر	
۸۱	۲۰	۳۷	۲۴	مرد
۳۴	۷	۵	۲۲	زن
۱۱۵	۲۷	۴۲	۴۶	جمع

ثبت اطلاعات حاصل از مشاهدات میدانی هم با یادداشت‌های میدانی، ضبط صدای پژوهشگر در توضیح مشاهدات خود، عکس و فیلم انجام شده است. همان‌طور که اشاره شد، کدگذاری و تحلیل محتوایی مصاحبه‌های انجام شده در کنار تفسیر داده‌های حاصل از مشاهدات میدانی تیم پژوهش در قالب یادداشت‌های میدانی، عکس‌ها و فیلم‌ها، مبنای استخراج یافته‌های پژوهش بوده است.

برای سنخ‌بندی فعالیت‌ها و خدمات خیر دینی در پیاده‌روی اربعین از کدگذاری کیفی و تحلیل مضمون، استفاده شده است. بر این اساس، پس از کدگذاری و مقوله‌بندی داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها و مشاهدات میدانی، مفاهیم و سنخ‌های مختلف در پاسخ به پرسش‌های تحقیق استخراج شده‌اند. سنخ‌های خدمات و فعالیت‌های خیر دینی و ویژگی‌های گوناگون آنها، بر اساس مشاهده حداکثر تنوع خدمات و تمایز بین کدهای مفهومی حاصل از مصاحبه‌ها و مشاهدات، انجام شده است.

۵. یافته‌ها

۵.۱. انواع فعالیت‌ها و خدمات خیر دینی

بزرگ‌ترین و پرتکرارترین بخش خدمات خیر دینی در اربعین، اسکان، استراحت و تغذیه است. این، شاید هم به دلیل اهمیت این خدمات برای زائرانی است که کیلومترها دور

۱. در این جدول موکب‌هایی همچون موکب آیت‌الله سید صادق شیرازی یا طرفداران منصور هاشمی خراسانی به عنوان موکب‌های ایرانی محسوب شده‌اند. همچنین اگر مشارکت‌کننده، یک خادم ایرانی در یک موکب عراقی بوده، در شمار مصاحبه با موکب‌داران عراقی قرار گرفته است.

از وطن، پیاده پای در مسیر زیارتِ امام خود نهاده‌اند و هم به این دلیل که آنچه عموم دینداران به‌طور سنتی به‌عنوان خیر دینی تصور می‌کنند، در حیطه خدمات اسکان و تغذیه، به‌ویژه نذرهای غذایی می‌گنجد. به همین دلیل حتی موکب‌ها و گروه‌هایی که خدمات غیر از اسکان و تغذیه را هم به زائران ارائه می‌دادند، در بیشتر موارد خدمات خود را در کنار اسکان و تغذیه عرضه می‌کردند.

بخش دیگری از فعالیت‌ها و خدمات اربعینی، با حوزه بهداشت و سلامت ارتباط می‌یابد، موضوعی که خود به‌طور مستقل به‌عنوان یک حوزه کاری وسیع در خدمات اربعین مورد توجه است. پزشکان، پرستاران، امدادگران و سایر فعالان در موکب‌ها یا گروه‌های خادم این بخش هم در بخش عراقی و هم ایرانی فعالیت داشتند. ویزیت پزشکی، اورژانس، خدمات پزشکیاران جوان، خدمات دارویی، برخی خدمات بیمارستانی مانند رادیولوژی، آزمایشگاه و جراحی‌های محدود بخش‌های مهمی از فعالیت‌های حوزه بهداشت، سلامت و پزشکی بودند. در عین حال، کار گروه‌هایی که با ماساژ و شستشو و درمان تاول پای زائران، ارائه برخی گیاهان دارویی و همچنین کمک به تمیزی و نظافت مسیر پیاده‌روی با جمع‌آوری زباله و پاک‌سازی مسیر به حفظ سلامت زائران خدمت می‌کردند هم در خدمات مربوط به بهداشت، سلامت و پزشکی قرار می‌گیرند. بخش دیگری از فعالیت‌ها و خدمات خیر در اربعین، خدمات فنی و تعمیراتی نام گرفته است. تعمیر وسایل زائران از ساک و چمدان تا کالسکه، تلفن همراه و حتی عینک آنها تا آرایشگاه در حیطه این نوع خدمات قرار می‌گیرند.

اما جلوه‌ای متفاوت از احسان دینی در اربعین به خدمات فرهنگی و مذهبی مربوط می‌شود. البته این نوع فعالیت‌ها هم شامل برنامه‌ها جمعی دینی همچون برگزاری نمازهای جماعت، مراسم دعا، سوگواری، روضه و سخنرانی می‌شود، هم طرح‌هایی همچون قرائت و ختم جمعی قرآن، آشنایی با معارف نهج‌البلاغه و هم پاسخگویی به سؤالات شرعی زائران. اما در بخش دیگری از فعالیت‌های فرهنگی و مذهبی، انتقال مفاهیم دینی و اعتقادی از طریق برنامه‌های فرهنگی و هنری مدنظر بوده است. این فعالیت‌ها از اجرای موسیقی، تواشیح، نمایش و تعزیه تا تهیه توزیع محتوای فرهنگی در موضوعات دینی همچون مهدویت و انتظار، عاشورا و امام حسین^(ع)، شبهات دینی، بیداری اسلامی، اتحاد مسلمانان و مقابله با بدعت‌ها و ارتجاع دینی را شامل می‌شود. در نهایت، فعالیت‌های رسانه‌ای و حضور رسانه‌های مختلف شیعه از ایران و عراق هم بخش دیگری از فعالیت‌های فرهنگی بود.

با توجه به اهمیت حضور کودکان در کنار بزرگ‌ترهای خود، پاسخ به نیاز آنان هم مورد توجه بخشی از فعالان امور خیر در اربعین قرار داشت. برنامه‌های ویژه کودکان شامل مسابقات مختلف دینی، هدایای مناسب کودکان و اجرای برنامه‌هایی همچون کتابخوانی و برپایی ایستگاه نقاشی بخش‌های مهم این نوع خدمات بوده‌اند. در عین حال، تهیه و توزیع کارت‌ها یا مچ‌بندهای مشخصات کودکان برای جلوگیری از گم شدن و جداسدن آنها از خانواده و همراهان خود، کاری بود که برخی موبک‌ها برای رفع دغدغه‌های خانواده‌ها نسبت به فرزندان خردسال خود، انجام می‌دادند.

اگر تعریف از امر خیر را هر نوع کمک بدون چشمداشتِ منفعت شخصی، به‌صورت داوطلبانه و انسان‌دوستانه بدانیم، باید پذیرفت که بخشی از آنچه که گروه‌های مذهبی یا قرائت‌های متفاوت دینی یا حتی همراه با تفکرات سیاسی دینی در اربعین آنجا می‌دادند هم به‌نوعی در دایره امر خیر دینی در اربعین قرار می‌گیرند. بر پایه همین استدلال بوده که بخشی به‌عنوان فعالیت‌ها و خدمات سیاسی و ایدئولوژیک در فعالیت‌های خیر اربعینی در نظر گرفته شده است. در این بخش، هم فعالیت گروه‌های همسو یا موافق با ایده‌ها، آرمان و اهداف جمهوری اسلامی و نوع قرائت رسمی از دین که مورد حمایت آنان است و هم تفکرات متفاوت و بازاندیشانه شیعی، در اربعین قابل بحث است.

بخش دیگری از خدمات خیر در اربعین مربوط به کارهایی می‌شد که در خدمت تسهیل سفر زائران بود. حمل و نقل رایگان (صلواتی) زائران از مرز ایران و عراق تا نجف یا شهرهای دیگر و همچنین جابجایی زائران در بخش‌هایی از مسیر پیاده‌روی که از سوی رانندگان عراقی انجام می‌شد، در کنار فعالیت موبک‌ها و گروه‌هایی برای کمک به جابجایی‌های کوتاه زائران کم توان، با استفاده از ویلچر، گاری‌های چهارچرخه و سایر وسایل مشابه، بخش مهمی از این نوع فعالیت‌ها را تشکیل می‌داد. بخش دیگری از خدمات مربوط به تسهیل سفر هم به ارائه امکانات مخابراتی و اینترنت رایگان برای زائران مربوط می‌شد تا آنها بتوانند با همراهان با خانواده خود تماس بگیرند، یا نیاز خود به اینترنت را رفع کنند. در نهایت اینکه، برای هدایت بهتر زائران و جلوگیری از حیرانی و گم‌گشتگی آنان، بخشی از خدمات موبک‌ها و گروه‌ها به خدمات راهنمایی سفر و همچنین خدمات امور گمشدگان اختصاص داشت.

اما علاوه بر فعالیت‌ها و خدمات خیری که در دسته‌بندی‌های بالا قرار می‌گیرند، خدمات متنوع دیگری هم انجام می‌شد که گاه به‌نظر بسیار ساده می‌رسد، اما به‌نوبه خود

نقشی اثرگذار برای خوشایندتر شدن تجربه حضور در پیاده‌روی اربعین را برای زائران ایفا می‌کرد. این خدمات از کار ساده‌ای همچون دادن دستمال کاغذی به زائران، تا کمک به حمل آسان‌تر ساک و کوله‌پشتی‌ها، از واکس زدن کفش زائران تا ایجاد امکانات شارژ تلفن همراه و توزیع لباس‌های راحتی در موکب‌ها را شامل می‌شد. مجموعه آنچه گفته شد در چارچوب الگوی فعالیت‌های خیر دینی در اربعین، در هر دو بخش ایرانی و عراقی در جدول زیر آمده است.

جدول ۲: الگوی کلی فعالیت‌های خیر دینی در اربعین

نوع فعالیت	مؤلفه‌ها	شاخص‌ها و مصداق‌ها	سهم نسبی فعالیت بخش ایرانی یا عراقی	
			ایرانی	عراقی
اسکان، استراحت و تغذیه	اسکان و اقامت	مبیت، موکب‌های اسکان	متوسط	زیاد
	تغذیه	غذا، نوشیدنی، میان‌وعده‌ها	متوسط	زیاد
	استراحت	چادرهای استراحت، صندلی و مبل	کم	زیاد
بهداشت، سلامت و پزشکی	خدمات تخصصی پزشکی	ویزیت پزشکی و خدمات تشخیصی	زیاد	متوسط
	خدمات بیمارستانی و دارو	ارائه رایگان داروها، خدمات آزمایشگاهی، رادیولوژی	زیاد	متوسط
	نظافت	طرح جای پای یار، ساخت و تجهیز سرویس بهداشتی و حمام	زیاد	بسیار کم
	خدمات غیررسمی	ماساژ، درمان تاول پا، طب سنتی و گیاهان دارویی	متوسط	متوسط
خدمات فنی و تعمیراتی	تعمیرات	تعمیر ساک و کیف، تعمیر کفش، تعمیر عینک، تعمیر گاری و کالسکه، تعمیر لباس	متوسط	متوسط
	خدمات عمومی	آرایشگاه، خدمات نرم‌افزاری تلفن همراه	کم	بسیار کم
فرهنگی و مذهبی	فعالیت‌های مذهبی	نماز جماعت، مراسم سخنرانی و سوگواری، قرائت یا آشنایی با قرآن، نهج‌البلاغه	زیاد	کم
	فعالیت‌های فرهنگی	همایش‌های فرهنگی، موسیقی، نمایش، تعزیه، نقاشی و خطاطی	زیاد	کم
	فعالیت‌های رسانه‌ای	شبکه‌های ماهواره‌ای شیعی	کم	کم
	پرچم‌ها، پیکره‌سازی‌ها و نگارگری‌ها	پرچم‌ها، تصویرسازی‌ها از اهل‌بیت، پیکره‌سازی اهل‌بیت، ماکت‌های ضریح، گهواره، کجاوه، بازسازی صحنه‌های حوادث عاشورا	صفر	زیاد

سهم نسبی فعالیت بخش ایرانی یا عراقی		شاخص‌ها و مصداق‌ها	مؤلفه‌ها	نوع فعالیت
عراقی	ایرانی			
کم	متوسط	مسابقات، هدایا، ایستگاه نقاشی، کتابخوانی	-	خدمات ویژه کودکان
کم	کم	مقابله فکری با جریان تکفیری، نمایشگاه‌ها، توزیع هدایای فرهنگی سیاسی، موبک‌های نیابتی، دعوت از شخصیت‌های غیر مسلمان	فعالیت‌های همسو	سیاسی و ایدئولوژیک
کم	صفر	سید صادق شسیرازی، شیخ یمانی، منصور هاشمی خراسانی	فعالیت‌های معارض	
زیاد	صفر	خودروهای صلواتی، ویلچر و گاری	حمل و نقل	خدمات تسهیل سفر
کم	کم	تلفن، اینترنت	ارتباطات	
کم	کم	راهنمایی مسیر، امور گمشدگان	راهنمایی زائران	
متوسط	متوسط	شارژ تلفن همراه، بخش امانات، دستمال کاغذی	-	سایر فعالیت‌ها

در جدول بالا، میزان نسبی فعالیت‌ها و خدمات خیر دینی در هر یک از دو بخش ایرانی و عراقی نسبت به کل خدمات مشاهده شده در سه سطح کلی «کم»، «متوسط» و «زیاد» سطح‌بندی شده است. در عین حال، برخی از خدمات بسیار اندک و در سطحی بوده‌اند که کمتر از سطح «کم» ارزیابی شده‌اند. به همین دلیل دو مورد (نظافت و برخی خدمات عمومی) در بخش عراقی، با این عنوان ارزیابی شده‌اند. در عین حال بدیهی است که آنچه آورده شده، یک ارزیابی نسبی از فراوانی مشاهدات است که با توجه به ماهیت کیفی پژوهش، بدون آوردن اعداد و ارقام جزئی، بر اساس برآیند داده‌های گردآوری شده در میدان پژوهش انجام شده است.

۵.۲. ساختار اجرایی خیر دینی

۱. سازماندهی و امور اجرایی

تمامی فعالیت‌ها و خدمات یادشده در اربعین به‌طور کلی در دو چارچوب «خیر مستقر» و «خیر در حرکت» دسته‌بندی کرد. خیر مستقر شامل فعالیت‌هایی است که از سوی موبک‌ها یا در موبیت‌ها و مضاف‌ها در پذیرایی و خدمت‌رسانی به زائران انجام می‌شود. اما خیر در حرکت، فعالیت‌هایی است که افراد یا گروه‌هایی در حین حرکت در مسیر پیاده‌روی به زائران ارائه می‌دهند. از نگاهی دیگر، جلوه‌های خیر دینی در اربعین در دو

شکل «خبر گروهی» و «خبر فردی» قابل دسته‌بندی است. شکل گروهی خبر دینی شامل فعالیت سازمان‌ها و نهادها، گروه‌های داوطلب و همچنین خانواده‌ها و طوایف انجام می‌شود. اما شکل فردی به آنچه که یک فرد به تنهایی به زائران عرضه می‌دهد مربوط می‌شود.

بخش ایرانی

آنچه در مورد سازماندهی و امور اجرایی بیشتر مورد بحث بوده، به فعالیت‌های موبک‌ها مربوط می‌شود. حتی آنچه که شیعیان عراق در میزبانی از زائران در خانه‌های خود انجام می‌دهند، چندان مشمول این بحث نیست. این سازماندهی در ایران شکل بسیار نهادی و پیچیده‌ای دارد. ستاد اربعین که متولی آن وزارت کشور است با همکاری نمایندگان از نهاد‌های مرتبط با دفتر رهبری، ساماندهی امور مربوط به اربعین از سوی ایران را مدیریت می‌کنند. اما این مدیریت فراتر از یک ساماندهی، عملاً به سازماندهی و برنامه‌ریزی متمرکز منجر شده که در نتیجه بخش زیادی از آنچه در فعالیت‌های ایرانی اربعین مشاهده می‌شود در نتیجه ورود مستقیم این ستاد و نهاد‌های زیرمجموعه آن برای اجرای برنامه‌ها و انجام فعالیت‌ها و خدمات در اربعین است. ستاد اربعین که با همکاری تعداد زیادی از سازمان‌ها، نهادها و وزارتخانه‌های کشور فعالیت می‌کند علاوه بر اموری که الزاماً باید آنها را برعهده داشته باشد (مثل امور کنسولی و خروج مرز، امنیت، بهداشت و تسهیل حمل و نقل) بر موارد دیگری از جمله جمع‌آوری کمک، تجهیز و به‌کارگیری منابع و امکانات برای خدمات اربعین مداخله مستقیم دارد. از سال ۹۶، علاوه بر نظارت و تأیید مجوز فعالیت موبک‌ها در اربعین، ستاد اربعین تهیه شناسنامه موبک‌ها و الزام موبک‌داران به اخذ شناسنامه مورد تأیید موبک را که شامل مشخصات اعضای موبک هم می‌شود آغاز کرده است. در نتیجه، عملاً یک نوع گزینش در فعالان اربعین در عراق رخ می‌دهد.

در عین حال، نوع مدیریت و ساماندهی امور اربعین در ایران، منجر به شکل‌گیری مدل‌های متفاوتی در تأسیس موبک‌ها شده است. مدل‌های تأسیس «تمرکزگرای ستاد اربعین»، مدل «سازمانی - حاکمیتی»، مدل «داوطلبانه - دوستانه» و مدل «سمن‌ها مؤسسات غیردولتی» چهار مدل مهم تأسیس موبک‌های ایرانی است. در عین حال، نحوه شکل‌گیری موبک‌های ایرانی بیشتر از طریق فرایندی رسمی یا نیمه‌رسمی و بر پایه روابط کاری و یا مناسبات اجتماعی غیر شخصی که در فعالیت‌های اجتماعی شکل می‌گیرند، بوده است. نحوه تأمین هزینه‌ها و جلب منابع و امکانات برای موبک‌های ایرانی علاوه بر فعالیت‌های داوطلبانه مردمی، شامل استفاده از امکانات، خدمات و حتی بودجه عمومی کشور هم

می‌شود. در این میان، اطلاع‌رسانی و دعوت به کمک‌های مردمی هم در بسیاری از موارد با استفاده از امکانات عمومی و حاکمیتی انجام می‌شود.

برای تأمین زمین و ساختمان موکب، گروه‌های ایرانی از روش‌های مختلفی استفاده می‌کنند، هماهنگی از طریق ستاد اربعین و نهادهای مرتبط با آن، دفتر مراجع تقلید قم و برقراری ارتباط و استفاده از همکاری گروه‌ها و افراد مؤثر یا مالکان زمین‌ها در عراق روش‌های کلی دریافت حق بهره‌برداری یا امکان مشارکت در استفاده از یک زمین یا ساختمان یا موکب برای فعالیت یک موکب ایرانی است.

در نهایت در مورد نظام تقسیم کار در موکب‌های ایرانی باید گفت که بنابر مدل‌های تأسیس غالب در بخش ایرانی، روابط و نحوه تقسیم کار بین اعضای موکب‌های ایرانی نسبت به بخش عراقی، شکل رسمیت یافته و نهادی‌شده‌تری دارد. این نظام تقسیم کار از یک تقسیم کار دوستانه و ساده در موکب‌های کوچک چند نفره تا نظامی به نسبت سلسله‌مراتبی در موکب‌های بزرگ وابسته به سازمان‌ها و نهادهای عمومی یا حاکمیتی متغیر است. با این وجود، مبنای تقسیم کار دانش، مهارت یا تخصص فرد است که بر اساس علاقه و انگیزه او برای انجام بخشی از امور اجرایی موکب انجام می‌شود.

بخش عراقی

در سوی مقابل، در عراق ستادی با عنوان ستاد موکب‌های حسینی برای تنظیم، جایابی و صدور مجوز فعالیت موکب‌ها وجود دارد. فراتر از این کار، این ستاد تقریباً هیچ نوع مداخله اجرایی در فعالیت‌های اربعین ندارد. در عین حال، بخش زیادی از موکب‌های عراقی به واسطه سازماندهی داوطلبانه خانواده‌ها، عشیره و طوایف و همچنین گروه‌های محلی و صنفی فعال شده‌اند. فعالیت عراقیان در خدمت‌رسانی به زائران اربعین، تفاوت‌های بارزی با خدمات ایرانیان دارد. عراقی‌ها فعالیت خود را تقریباً از ابتدای ماه صفر که زائران از استان‌های مختلف عراقی روانه کربلا می‌شوند، آغاز می‌کنند. در مقابل، فعالیت ایرانیان حداکثر از ۱۵ روز پیش از اربعین آغاز می‌شود. اعضای موکب‌های عراقی در بیشتر موارد بر اساس روابط خانوادگی یا شخصی‌گردد هم می‌آیند. خانواده و عشیره رکن مهمی در شکل‌گیری یک موکب عراقی است. اما این تنها الگوی مهم در موکب‌های عراقی نیست. روابط محلی و صنفی هم پایه دیگری برای تأسیس یک موکب عراقی به‌شمار می‌رود. بخش کوچک‌تری از موکب‌های عراقی هم از سوی مؤسسات و نهادهای غیردولتی تشکیل می‌شوند. بر این اساس، مدل تأسیس موکب‌های عراقی شامل مدل‌های تأسیس

«خانوادگی - عشیره‌ای»، مدل «محلی - خویشاوندی»، مدل «صنفي - منطقه‌ای» و مدل تأسیس از سوی «سمن‌ها و مؤسسات غیردولتی» چهار مدل تأسیس در موکب‌های عراقی است. البته مدل تأسیس از سوی مؤسسات غیردولتی در عراق، اساساً خالی از حضور مؤسسات تجاری و اقتصادی و تنها با مشارکت مؤسسات غیردولتی عام‌المنفعه همچون خیریه‌ها محقق می‌شود. خلاصه این مدل‌های تأسیس در مقایسه بین دو شکل ایرانی و عراقی در جدول زیر آمده که به‌خوبی نشان‌دهنده تفاوت‌های دو شکل ایرانی و عراقی در تأسیس موکب‌ها دارند.

برای تأمین هزینه‌ها و جلب منابع، عراقیان تا حد زیادی متکی به منابع خانوادگی، محلی و مردمی‌اند که به‌صورت داوطلبانه و بدون مداخله دولت در جمع‌آوری آن گرد می‌آید. آنها در بسیاری از موارد، با استفاده از پس‌انداز و کمک‌های سالانه اعضای یک خانواده یا عشیره اقدام به برپایی موکب و ارائه خدمات به زائران می‌کنند. در عین حال، بخش کمی از منابع به‌ویژه در مدل تأسیس از سوی سمن‌ها و مؤسسات غیردولتی با استفاده از کمک اعضا و خیران عضو مؤسسه تأمین می‌شود.

برای تأمین زمین و ساختمان برای موکب‌های عراقی که در کشور خود به ارائه خدمات می‌پردازند، در بسیاری از موارد از ملک شخصی فرد یا خانواده استفاده می‌شود. در عین حال، بخش دیگری از موکب‌ها از زمین‌های دولتی که در حاشیه مسیر فرعی پیاده‌روی برای ایام اربعین در اختیار قرار داده می‌شود و همچنین از امتیاز بهره‌برداری از زمین‌های متعلق به آستان قدس علوی یا حسینی برای خدمات اربعین استفاده می‌کنند. اما در مورد نظام تقسیم کار در موکب‌های عراقی آنچه اهمیت دارد، نقش پر رنگ بزرگ خانواده یا عشیره در تعداد زیادی از موکب‌هاست. او است که تعیین‌کننده وظایف هر کس در موکب است. در عین حال، این نحوه تقسیم کار، نشان‌دهنده یک نظام پیچیده و چند لایه سلسله‌مراتبی در تقسیم کار موکب‌های عراقی نیست. بیشتر موکب‌های عراقی، موکب‌هایی ساده و کوچک با تقسیم وظایفی ساده بین اعضای آن هستند. در عین حال، موکب‌هایی که متعلق به سازمان‌ها و نهادهای مختلف اعم از سمن‌ها یا آستان‌های مقدس‌اند، از نظامی به نسبت پیچیده‌تر در تقسیم کار برخوردارند. اما در مجموع تقسیم کار در موکب‌های عراقی به‌طور ساده بر اساس علاقه مهارت و تخصص فرد برای انجام بخشی از امور انجام می‌شود.

جدول ۳: مدل‌های تأسیس موکب‌ها در دو بخش ایرانی و عراقی خیر دینی در اربعین

بخش عراقی	بخش ایرانی
مدل خانوادگی - عشیره‌ای	مدل تمرکزگرای ستاد اربعین
محلی - خویشاوندی	مدل سازمانی - حاکمیتی
مدل صنفی - منطقه‌ای	مدل داوطلبانه - دوستانه
مدل سمن‌ها و مؤسسات غیردولتی	مدل سمن‌ها مؤسسات غیردولتی

۲. سازمان‌ها و نهادها

در بخش ایرانی، بخش مهمی از حضور سازمان‌ها و نهادها مربوط به سازمان‌ها، دستگاه‌های اجرایی و نهادهای حاکمیتی ایرانی یا مؤسسات عمومی برخوردار از بودجه عمومی است. این سازمان‌ها و نهادها از شهرداری‌ها تا وزارتخانه‌ها، از دستگاه‌های حاکمیتی مستقل از دولت همچون سپاه و بسیج تا آستان‌های مقدس که تحت اداره مستقیم حکومت قرار دارند و از مؤسسات اقتصادی وابسته با دولت تا بنگاه‌های اقتصادی غیردولتی را شامل می‌شوند. بر اساس محتوای مصاحبه‌های انجام‌شده، بخشی از این سازمان‌ها، در شرح وظایف و حتی بودجه سالانه خود، فعالیت در اربعین را قرار داده‌اند. در این میان، نقش و حضور نهادهایی همچون کمیته امداد امام خمینی هم در نوع خود جالب توجه است. علاوه بر بخش دولتی، مؤسسات خیریه، سمن‌ها و گروه‌های مردمی هم بخش دیگری از نقش‌آفرینی نهادی در بخش ایرانی اربعین را تشکیل می‌دهند. بنابراین می‌توان گفت نقش‌آفرینی نهادها و مؤسسات ایرانی در اربعین به‌طور خلاصه در چهار بخش قابل دسته‌بندی است: «نهادهای حاکمیتی و عمومی»، «مؤسسات خیریه، سمن‌ها و گروه‌های مردمی»، «شرکت‌ها و مؤسسات اقتصادی» و «سایر مؤسسات عمومی». همان‌طور که اداره بخشی از مؤسسات خیریه و مردم نهاد بر اساس ایفای مسئولیت اجتماعی بنگاه‌های اقتصادی انجام می‌شود، بخشی از خدمات خیر دینی در اربعین هم بر مبنای ایفای مسئولیت اجتماعی برخی مؤسسات و شرکت‌های اقتصادی انجام می‌شود.

اما در بخش عراقی، تقریباً تمامی آنچه از حضور نهادها و مؤسسات مشاهده می‌شود، در قالب یکی از دو نوع فعالیت «مؤسسات خیریه و عام‌المنفعه غیردولتی» و «آستان‌های مقدس»، به‌ویژه آستان مقدس علوی، حسینی و عباسی در حال انجام است. در دسته‌بندی نهادها، سازمان‌ها و مؤسسات فعال در اربعین، آستان‌های مقدس ایرانی به‌ویژه آستان

قدس رضوی به دلیل اداره حاکمیتی آن در دسته نهادهای حاکمیتی و عمومی قرار گرفته‌اند. اما در عراق به دلیل آنکه آستان‌های مقدس مستقل از دولت و با نظارت و هدایت مرجعیت دینی شیعه هدایت می‌شوند، به‌عنوان یک دسته جداگانه تعریف شده‌اند.

جدول ۴: انواع نهادها و مؤسسات فعال در خیر دینی اربعین

بخش ایرانی	بخش عراقی
نهادهای حاکمیتی و عمومی	آستان‌های مقدس
مؤسسات خیریه، سمن‌ها و گروه‌های مردمی	
شرکت‌ها و مؤسسات اقتصادی	مؤسسات خیریه و عام‌المنفعه غیردولتی
سایر مؤسسات عمومی	

۶۳

تفاوت‌های خیر اربعینی ایرانی و عراقی

بر اساس یافته‌های پژوهش و مقایسه ویژگی‌های الگوی فعالیت‌ها خدمات خیر دینی اربعین در دو سپهر ایرانی و عراقی به‌طور خلاصه در ۱۱ محور دسته‌بندی شده است. نخست اینکه در حالی که فعالیت‌ها و خدمات خیر دینی در میان موکب‌های عراقی‌ها بیشتر بر اساس روابط شخصی شکل می‌گیرد، موکب‌های ایرانی بیشتر به‌صورت نهادی و بر مبنای روابط غیرشخصی سازماندهی می‌شود.

دوم اینکه در فعالیت‌های بخش ایرانی، حکومت نقش بسیار پر رنگی دارد، به‌طوری که فراتر از سازماندهی، باید نام نحوه نقش آفرینی حاکمیت ایران را سازماندهی و مداخله مستقیم اجرایی گذارد، همان‌گونه که سایر حوزه‌های اجتماعی کشور هم مبراً از این نوع مدیریت و مداخله مستقیم نیست. در مقابل، در بخش عراقی کمتر اثری از حضور و فعالیت مستقیم دولت وجود دارد.

سوم اینکه در بخش ایرانی، میزان زیادی انگیزش‌ها و اهداف سیاسی و انقلابی در فعالیت‌ها قابل مشاهده است. آنها اربعین را میدانی برای تعقیب و تلاش برای تحقق آرمان‌های انقلابی مانند رسیدن به مسجد الأقصی، فتح مکه یا احیای بقیع می‌دانند. در مقابل، در بخش عراقی چنین موضعی بسیار کمتر است. در عین حال عراقی‌ها هم به‌میزان قابل ملاحظه‌ای به پاسداشت و ترویج اندیشه مبارزه با تکفیری‌ها، در رأس آنها داعش که آن را دشمن امنیت داخلی خود می‌دانند، توجه داشتند.

چهارم اینکه رقابت عراقی‌ها برای خدمت‌رسانی به زائران، رقابتی از جنس تلاش برای میزبانی هرچه بیشتر زائران برای اثبات محبت‌شان به حسین بن علی^(ع) و بهره بردن هرچه بیشتر از خیر و فضایل این خدمت است. در مقابل، رقابت در میان ایرانی‌ها، در برخی موارد می‌تواند منجر به تلاش برای برای کسب اعتبار اجتماعی و حتی سیاسی حاصل از این نوع فعالیت‌ها و خدمات شود. گواه این مدعا، مجموعه اختلافات و درگیری‌های بین موکب‌های شهرستان‌های مختلف یک استان در موارد مختلف است که در مشاهدات میدانی پژوهش ثبت شده است. گاه در یک موکب استانی، گروهی که از یک شهرستان خاص فعالیت داشتند بر علیه گروه خادمان شهرستان دیگر سخن‌پراکنی می‌کردند.

پنجم اینکه، بر اساس ارزیابی مشارکت‌کنندگان که از تحلیل محتوای مصاحبه‌ها به‌دست آمده، میزان خلوص، سادگی و خدمت بی‌تکلف عراقی‌ها در اربعین به‌طور واضحی احساس می‌شود. هرچند این روحیه در میان خادمان ایرانی اربعین هم وجود دارد، اما یافته‌های پژوهش بر اساس ارزیابی مشارکت‌کنندگان در مصاحبه‌ها نشان‌دهنده وجود این ویژگی رفتاری به‌عنوان یکی از وجوه تمایز خیر دینی عراقی است.

ششم اینکه بهداشت، تمیزی و آراستگی در خدمات‌دهی و فعالیت موکب‌های ایرانی به‌طور بارزی بیشتر از عراقی‌هاست. در این میان عراقی‌ها هم به‌دلیل سطح توسعه‌یافتگی اقتصادی و اجتماعی و هم به‌دلیل تفاوت باورمندی نسبت به مسئله بهداشت در پیاده‌روی اربعین، توجه کمتری به این موضوع داشته‌اند. هرچند آنها هم طی سال‌های اخیر به این موضوع اهتمام بیشتری کرده‌اند، اما یکی از عوامل مهم در این زمینه، اعتقاد به تقدس و پاکی تمام آنچه در این مسیر وجود دارد از سوی عراقی‌هاست، اعتقادی که برای برخی از عراقی‌ها موجب می‌شود آنها هرگونه تصور آلودگی و امکان انتقال بیماری در این مسیر را نادرست و ناروا بدانند.

هفتم اینکه بر اساس نظر برخی از زائران، ایرانیان در خدمات‌دهی به زائران نوعی خست به خرج می‌دهند و برای ارائه خدمات، مثلاً غذای نذری برای هر فرد، محدودیت قائل می‌شوند. این در حالی است که عراقی‌ها تقریباً هیچ محدودیت و آداب محدودکننده‌ای در این مورد قائل نیستند.

هشتم اینکه ایرانیان در خدمات‌دهی خود اولویت را به هم‌وطنان خود می‌دهند، اما عراقی‌ها این‌طور عمل نمی‌کنند و برای خدمت‌رسانی خود، هیچ محدودیتی بر اساس ملیت، نژاد و گرایش‌های دینی قائل نمی‌شوند. البته یک توجیه برای چنین رویکردی در

موکب‌های ایرانی می‌تواند محدود بودن خدمات ایرانی برای زائران ایرانی باشد. نهم اینکه در برخورد‌های شخصی و مواجهه متقابل بین زائران با اعضا و خادمان موکب‌ها چه از سوی ایرانیان با عراقی‌ها و چه برعکس، برخی از زائران به وجود نوعی روحیه تکبر نسبی در برخورد خادمان موکب‌های ایرانی با زائران، در مقایسه با برخورد خادمان موکب‌های عراقی با زائران اشاره کرده‌اند. در عین حال، تفاوت موجود در این زمینه به هیچ وجه تفاوت بارزی نیست و هر دو گروه زائران و موکب‌داران ایرانی و عراقی در مورد رفتار طرف مقابل با زائران ارزیابی غالباً مثبتی داشته‌اند.

دهم اینکه خلاقیت و تنوع در فعالیت و خدمات از سوی فعالان و موکب‌های ایرانی به مراتب بیشتر از آنی است که در میان موکب‌ها و فعالیت‌های عراقی قابل مشاهده است. در حالی که عراقی‌ها بیشتر به خدمات اسکان و تغذیه اهتمام دارند، تنوع فعالیت‌ها و خدمات در سایر خدمات غیر از اسکان و تغذیه، همچون فعالیت‌های فرهنگی و مذهبی از سوی موکب‌های ایرانی بیشتر مشاهده شده است.

و در آخر اینکه نظم و تدبیر در اداره امور و داشتن یک نوع برنامه مدیریتی برای فعالیت‌ها و خدمات از سوی موکب‌های ایرانی بیشتر از موکب‌های عراقی قابل مشاهده بوده است. این تفاوت می‌تواند به تفاوت در مدل‌های تأسیس موکب‌های ایرانی نیز مربوط شود که بیشتر بر اساس روابط و مناسبات غیرشخصی بین اعضای موکب سامان یافته‌اند. مجموعه تفاوت‌های یادشده در بالا بین خدمات خیر دینی در دو بخش ایرانی و عراقی در جدول زیر خلاصه شده است.

جدول ۵: تفاوت‌ها در الگوی خیر دینی اربعین بین ایرانیان و عراقی‌ها

شاخص	بخش ایرانی	بخش عراقی
الگوی مدیریت و تأسیس	روابط غیر شخصی	روابط شخصی
نقش حکومت	بسیار پر رنگ	بسیار اندک
انگیزه‌های سیاسی و انقلابی	بسیار غلیظ و شدید	بسیار اندک
رقابت برای خدمت‌رسانی	رقابت برای کسب اعتبار اجتماعی	رقابت بر نفس خدمت
خلوص و سادگی	کمتر	بیشتر
بهداشت، تمیزی و آراستگی	بیشتر	کمتر

بخش عراقی	بخش ایرانی	شاخص
کمتر	بیشتر	جیره‌بندی خدمات
کمتر	بیشتر	قوم‌گرایی در ارائه خدمات
محترمانه و فروتنانه	محترمانه گاه آمیخته با تکبر	برخوردهای شخصی با طرف مقابل
کمتر	بسیار بیشتر	خلاقیت و تنوع در خدمات
کمتر	بیشتر	نظم و تدبیر در اداره امور

تفاوت‌هایی که بین سپهر ایرانی و عراقی در خدمات خیر دینی اربعین مشاهده شده، زمینه‌هایی را برای ترکیب نقاط قوت در هر یک از دو بخش و رسیدن به الگویی بهینه و مطلوب در خیر دینی در میدان اربعین را نشان می‌دهد. در این مورد، در بخش پیشنهادها بیشتر خواهیم گفت.

۶۶

۶. نتیجه‌گیری

خیر (احسان) که با نیت‌مندی یا هدفمندی دینی انجام شود، گاه در قالب نهادی شده و گاه در قالب فردی عینیت پیدا می‌کند. شکل نهادی شده آن همان مؤسسات خیریه مذهبی است که در دنیای امروز به‌عنوان مؤسسات خیریه (نیکوکاری) ایمان‌بنیاد^۱ شناخته می‌شوند.^۲ در عین حال، موضوع مورد مطالعه در این پژوهش یعنی خیر دینی، در بستر یک آیین زیارتی پیاده‌روی رخ می‌دهد. آیین‌های پیاده‌روی بسیاری در دنیا وجود دارند که برخی از آنها به‌دلیل قدمت یا جمعیت از پیاده‌روی اربعین نیز مشهورترند. به‌عنوان نمونه کومبه مبلآ^۳ و گوادالوپ^۴، دو آیین زیارتی همراه با پیاده‌روی هستند که جمعیت زائران آنها از اربعین بیشتر است. (گریفین و راج^۵، ۲۰۱۷: ۷) آیین‌های پیاده‌روی زیارتی دیگری نیز در دنیا از سوی پیروان ادیان دیگر برپا می‌شوند که ویژگی‌های خاص خود

1. Faith Based Charities

۲. مؤسسات نیکوکاری ایمان‌بنیاد در دنیای امروز و جوامع توسعه‌یافته، اهداف متنوعی را دنبال می‌کنند که بسیار فراتر از کمک‌های مالی به فقراست. در این مورد پایگاه اینترنتی زیرفعالیت‌های ۳۵ مؤسسه نیکوکاری ایمان‌بنیاد را به‌عنوان نمونه معرفی می‌کند:

<https://www.raptim.org/35-faith-based-organizations-dedicated-helping-people>

3. Kumbh Mela

4. Virgen de Guadalupe

5. Griffin & Razaq

را دارند. اما در عین حال می‌توان گفت که در میان آیین‌های پیاده‌روی زیارتی که هر ساله برپا می‌شوند، پیاده‌روی اربعین از نظر میزان مشارکت خیر دینی، واجد ویژگی‌های متمایزی است که آن را از سایر پیاده‌روی‌های زیارتی متفاوت می‌سازد.^۱ در بستر این میدان وسیع پر جمعیت و متراکم از خیر دینی که یک نوع «چگالی بسیار زیاد مفهومی» را از نظر واقعیت‌های مربوط به داد و دهش خیر دینی نشان می‌دهد، مشارکت عراقیان (به‌عنوان میزبانان این آیین) و ایرانیان، در یک رابطه تأثیر و تأثر متقابل قرار دارد.

تمام آنچه در خدمات خیر دینی در اربعین در دو بخش عراقی و ایرانی مشاهده شد، اعم از خدمات اسکان و تغذیه، خدمات بهداشت و سلامت، فنی و تعمیراتی، فرهنگی و مذهبی، خدمات کودکان، فعالیت‌های سیاسی و ایدئولوژیک و سایر فعالیت‌های خرد فردی، همگی در امتداد انگیزش و شور حضور و خدمت‌رسانی در اربعین عراقی پدید آمده و گسترش یافته است. اما این توسعه و گسترش فعالیت‌ها به‌ویژه با حضور و تأثیر مشارکت ایرانیان، در حال تغییر در الگوی فعالیت‌هاست. تغییر در نحوه ارائه مواد غذایی و استفاده از ظروف یک‌بار مصرف از سوی عراقی‌ها یکی از این تغییرات است. هنوز این پرسش پابرجاست که آیا به بهای بهبود وضعیت بهداشتی همچنان باید استفاده از ظروف یک‌بار مصرف را در موکب‌ها گسترش داد، یا برای حفظ الگوی سنتی پذیرایی در اربعین عراقی باید جلوی تغییرات ناگهانی در این الگوی خدمت‌رسانی با استفاده از ظرف‌های قابل شستشو را گرفت و به‌جای آن شستشوی مناسب ظروف را ترویج کرد؟

همچنین تعداد زیادی از موکب‌های عراقی برای جلب نظر زائران ایرانی که دست رد به تعارف غذا و آب و چای عراقی می‌زدند، شروع به تغییر در نوع مواد غذایی و نحوه طبخ و عرضه آن و همچنین عرضه چای ایرانی در کنار شای عراقی کرده‌اند. باز هم این پرسش پابرجاست که این تغییر به نفع ذائقه ایرانی آیا باید موجب خرسندی گروه‌های مشارکت‌کننده و زائران ایرانی باشد، یا اینکه بهتر است به فکر راه‌حل بهتری در تغییر نگرش ایرانیان نسبت به پذیرایی عراقی‌ها بود؟

از این دست پرسش‌ها در مورد تغییراتی که در الگوی فعالیت‌های خیر دینی در اربعین

۱. در مورد تاریخچه، مبنای شکل‌گیری و ویژگی‌های پیاده‌روی‌های زیارتی منابعی چند وجود دارد. به‌عنوان نمونه در مورد پیاده‌روی کومبه ملا (مک‌لین، ۲۰۰۹)، گوادلوپ (پاز، ۱۹۷۶)، فاطیما (رودریگوز، ۲۰۱۶)، سانتیاگو دی کامپوستله (فلچر، ۱۹۸۴)، سفر به شیکوکو یا زیارت ۸۸ معبد (ریدر، ۱۹۹۹)، سن پاتریک (گاردینر، ۱۹۸۹) و وی‌آفرانسینا (www.viefrancigene.org/en) منابع مورد اشاره می‌توانند اطلاعات اولیه مفیدی در این مورد ارائه کنند.

وجود دارند، موجب می‌شود تا زمینه برای پژوهش‌های بیشتر در مورد خیر دینی در اربعین باز بماند. در هر حال، ارتباط بین فرهنگی که بین دو ملت ایران و عراق در بستر اربعین شکل می‌گیرد موجب پیوند بین آنها در خدمات‌رسانی به زائران هم شده است. این پتانسیل موجب شکل‌گیری گونه‌های مختلفی از همکاری بین ایرانی‌ها و عراقی‌ها برای برپایی موکب‌ها شده است. این تعامل فرهنگی که از یک‌سو موجب شکل‌گیری همکاری‌های بین دو طرف در فعالیت‌های مختلف شده، از سوی دیگر موجب تأثیرپذیری متقابل برای نحوه ارائه خدمات به زائران هم شده است. به‌عنوان نمونه موکب‌های ایرانی تلاش می‌کنند تا برخی از شکل‌های پذیرایی سنتی عراقی را در موکب‌های خود استفاده کنند و در مقابل عراقی‌ها هم ویژگی‌های مناسبی همچون توجه بیشتر به بهداشت و نظافت و همچنین توجه بیشتر به فعالیت‌های فرهنگی و خدماتی غیر از اسکان و تغذیه را در دستور کار خود قرار داده‌اند.

مشارکت این زائران در اربعین اشتیاق آنها را برای کمک به موکب‌ها در سال‌های بعد مضاعف می‌کند. از آنجا که تدارک برای برپایی موکب‌ها و خدمات‌رسانی در اربعین به همراه جمع‌آوری کمک‌ها و اقلام و وسایل و تجهیزات و مواد غذایی - مانند عراق - در ایران هم از ماه‌ها قبل از اربعین آغاز می‌شود، این زائران آمادگی این را می‌یابند که برای تقویت خدمات و فعالیت‌های خیر در اربعین سال بعد، کمک و مشارکت بیشتری کنند. این تدارک در مساجد و پایگاه‌های مختلف به‌ویژه طی سه ماه منتهی به اربعین و به‌طور خاص از آغاز محرم که هیئت‌ها فعالیت خود را برای سوگواری امام حسین^(ع) از سر می‌گیرند، بیشتر می‌شود. در نتیجه تعداد بیشتری از مردم آمادگی و گرایش پیدا می‌کنند تا در سال‌های آینده علاوه بر زائر و دریافت‌کننده خدمات خیر، نقش عضو یکی از موکب‌ها را بر عهده گیرند. در آن صورت، نه تنها یک مخاطب خیر دینی، بلکه ارائه‌دهنده آن نیز خواهند بود.

آنچه فرد به‌عنوان خادم یا عضو یک موکب اربعین تجربه می‌کند، در واقع بخش‌هایی از ویژگی‌های تجربه دینی را با خود دارد. چرا که می‌تواند همچون یک تجربه دینی حین عبادت یا زیارت یک مکان مقدس، «وصف‌ناپذیر»، «معرفت‌بخش» و «زودگذر» باشد. به‌خصوص آنکه این تجربه یک تجربه خصوصی و شخصی برای اوست که به‌طور انفرادی حالات تجربی را درون خود می‌آزماید. بنابراین دومین مفهوم پردازی مهم حاصل از نتایج این پژوهش، علاوه بر «چگالی مفهومی»، مفهوم «تجربه خیر دینی» است که دلالت بر

تجربه‌مندی دینی در خلال مشارکت در امر خیر دینی دارد. این، همان حالت ویژه‌ای است که مؤمن شیعه هم‌زمان که برای زیارت پای در مسیر کربلا می‌گذارد، می‌تواند با خدمت‌رسانی به زائران دیگر، آن را تجربه کند. خدمت‌رسانی‌ای که انواع مدل‌های مختلف خیریه دینی از وقف تا نذر را در موضوعات مختلف آنها در بر می‌گیرد. این مدل‌ها و مصداق‌ها شامل: اسکان و تغذیه و خدمات پزشکی تا وقف محصولات فرهنگی، نذر زمان و سایر موقوفات و نذورات در موضوعات و مصداق‌های نوین امر خیر می‌تواند تنوع داشته باشد.

پیشنهادها

بر اساس جمع‌بندی پیشنهادهای ارائه‌شده از سوی مشارکت‌کنندگان که در فصل یافته‌ها به‌طور مشروح مورد بحث قرار گرفت، مهم‌ترین موارد پیشنهاد در بهبود و اصلاح الگوی فعالیت‌ها و خدمات خیر دینی در اربعین شامل موارد زیر خواهند بود.

۱. کاهش تصدی حاکمیتی و واگذاری حداکثری امور به مردم

اصرار بر ادامه مداخله مستقیم حاکمیت و نهادهای مرتبط با آن در امر برنامه‌ریزی و فعالیت‌های اربعین، حاصلی جز صرف غیر ضروری هزینه‌ها و منابع انسانی در راستای فعالیت ناکارآمدی و اثرگذاری اندک همراه با زائل کردن اعتماد عمومی را نخواهد داشت. ضمن آنکه تحقق هدف یک نظام حکمرانی سیاسی با مدعا و آرمان استقرار و پیاده‌سازی جامعه نمونه اسلامی لزوماً در گرو تصدی کامل همه امور از جمله امور خیر، امور دینی و امور خیری دینی نیست. می‌توان گفت با واسپاری امور اجرایی و سطح مداخله در فعالیت‌ها به گروه‌های مردم‌نهاد و بخش‌های غیر دولتی و مردمی به‌صورت واقعی کارکردهای مختلفی مورد انتظار خواهد بود. بنابراین پیشنهاد نخست این پژوهش کاهش تصدی حاکمیتی در امور مربوط به فعالیت‌ها و خدمات اربعین و رساندن سطح فعالیت‌های آن به حداقل وظایف اصلی در مواردی همچون امور کنسولی، امنیت، بهداشت و ترابری است.

۲. خدمت به زائران بدون توجه به نام‌ها و پرچم‌ها

در مقابل رفتار مورد انتقادی همچون ایجاد موب‌های بزرگ و با تابلوهای و پرچم‌های بزرگ بر فراز ساختمان‌ها و خدمات و امکانات زیاد که نوع تحقیر موب‌های ساده عراقی است و نوعی حس رقابت‌جویی را در طرف عراقی هم تلقین می‌کند و همچنین در مقابل اصرار به ارائه خدمات به نام نهادها و سازمان‌های ایرانی، آنچه می‌تواند موجب اعتمادسازی

هرچه بیشتر در میان عراقیان و اثربخشی و رضایت‌مندی هرچه بیشتر از خدمات ایرانیان باشد، کنار گذاشتن تعصب به مطرح شدن نام‌ها و آرم‌ها و پرچم‌های سازمانی و در عوض خدمت‌گروه‌ها و خادمان ایرانی در موکب‌ها و مبیته‌ها عراقی، به‌عنوان یک بدنه واحد است. در مشاهدات میدانی پژوهش هم موکب‌های عراقی مختلفی مشاهده شدند که تعدادی از خادمان ایرانی - اعم از نیروهای متخصص همچون پزشکان و پرستاران تا خادمان برای خدمات عمومی - در آنها مشغول فعالیت بودند. آنها به‌خوبی توانستند شکلی از یک همکاری مؤثر بدون ایجاد سوء تفاهم در طرف مقابل و ایجاد تضاد و رقابت‌های منفی را نشان دهند.

۳. توجه به حفظ الگوهای سنتی اربعین عراقی

از آنجا که توجه بیش از حد موکب‌ها و فعالان ایرانی در اربعین به ظواهر و رنگ و لعاب خدمات، آنها را از تعقیب الگوی سنتی فعالیت‌ها و خدمات سنتی از سوی عراقی‌ها غافل می‌کند، ضرورت دارد تا مؤسسات و گروه‌های فعال و دست‌اندرکار خدمات در اربعین به حفظ سادگی در عین تنوع و خلاقیت در ارائه خدمات برای حفظ شکل‌های سنتی خدمت‌رسانی عراقی‌ها در اربعین توجه جدی کنند. به‌عنوان مثال می‌توان پیشنهاد کرد که برخی موکب‌های ایرانی تمعداً از شکل پذیرایی و خدمات‌رسانی عراقی به‌شکلی ساده الهام بگیرند و به‌جای یک موکب بزرگ با ساختمانی وسیع، از چند موکب ساده با سازه‌های موقت مانند چادر برای ارائه خدمات خود استفاده کنند.

۴. آموزش‌های فرهنگی پیاده‌روی اربعین

پیشنهاد دیگری که برخی مشارکت‌کنندگان به ویژه ایرانی‌ها به آن اشاره داشتند، فرهنگ‌سازی برای اصلاح رفتار زائران، به‌ویژه رفتار مناسب ایرانی‌ها در خلال پیاده‌روی اربعین بود. آگاه‌سازی و آموزش مواردی همچون نریختن زباله، رعایت کردن شأن ایام عزاداری و نخندیدن و سایر موارد مشابه که بیشتر به رفتار زائران حین حضور در پیاده‌روی اربعین، حضور در موکب یا مبیته متعلق به عراقی‌ها و مواجهه با زائران دیگر مربوط می‌شود، از جمله مصداق‌های چنین پیشنهادی است. تعدادی کاریکاتور در ابتدای مسیر پیاده‌روی که از سوی عراقی‌ها برای تذکر دادن برخی رفتارهای نامناسب از سوی زائران نصب شده بود، از معدود نمونه‌های توجه به این کار مهم در میان فعالیت‌ها و خدمات خیر دینی در اربعین به‌شمار می‌رفت. اما همچنین خلأ توجه بیشتر به چنین فعالیت‌هایی از سوی ایرانیان احساس می‌شود.

۵. تلاش برای آگاه‌سازی دینی

محور اصلی این پیشنهاد که مانند پیشنهاد بالا مورد نظر تعدادی از مشارکت‌کنندگان هم بوده، افزایش شناخت زائران نسبت به مفاهیم مهم دینی از جمله رسالت امام حسین^(ع) و نهضت عاشورا و همچنین مفاهیم مهدویت و انتظار است. درک صحیح از مفهوم اصیل عاشورا و اهداف آن و در امتداد این شناخت، معرفت به مهدی موعود^(عج) و مفهوم انتظار برای فرج او و طراحی برنامه‌هایی برای گفتگو و رفع شبهات در این مورد، می‌تواند در خلال برنامه‌های فرهنگی موبک‌های اربعین، به عمق بخشی در تجربه زیارتی زائران کمک کند.

۶. فراهم کردن زمینه حضور بیشتر زنان

با توجه به پتانسیل‌های مشارکت زنان برای مشارکت در انواع فعالیت‌ها و خدمات به زائران، پیشنهاد می‌شود که ستاد اربعین علاوه بر تعریف کارگروهی برای بانوان که به‌عنوان یک زیرمجموعه از کمیته فرهنگی و آموزش فعالیت دارد، شرایط و تسهیلاتی برای حضور هرچه آسان‌تر زنان و دختران جوان به‌ویژه در قالب گروه‌ها و مؤسسات غیردولتی در میدان خیر دینی اربعین فراهم کنند. با این کار، امکان فعالیت‌های متنوع‌تر و خلاقانه‌تر و همچنین برنامه‌ها و خدماتی که توجه بیشتری به نیازهای خاص زنان دارند، افزایش خواهد یافت. در نتیجه امکان و انگیزش بیشتری برای حضور زائران زن ایرانی در اربعین - که می‌توانند خادمان اربعین در سال‌های بعد باشند - فراهم خواهد شد.

منابع

۱. ایمانی خوشخو، محمدحسین و مهدیه بد. (۱۳۹۵). گونه‌شناسی زائران کربلا بر اساس هدف و انگیزه از سفر؛ مطالعه موردی: پیاده‌روی اربعین. فصلنامه علمی - پژوهشی گردشگری و توسعه. دوره ۵. شماره ۳.
۲. پویافر، محمدرضا. (۱۳۹۵). از خیر قدسی تا خیر عرفی؛ بررسی پیامدهای مرزبندی بین امور خیر در جامعه ایرانی. مجموعه مقالات نخستین همایش ملی خیر ماندگار، مطالعه و ارزیابی امور خیر در ایران.
۳. پویافر، محمدرضا. (۱۳۹۷ الف). پیمایش سنخ‌شناسی زائران پیاده‌روی اربعین. پژوهش آزاد.
۴. پویافر، محمدرضا. (۱۳۹۷ ب). پدیدارشناسی تجربه زیارت. مدیریت پژوهش و برنامه‌ریزی آستان قدس رضوی.
۵. تیموتی، دالن. جی و السن دانیل اچ. (۱۳۹۲). گردشگری دین و سفرهای معنوی. محمد قلی‌پور و احسان مجیدی‌فرد. تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
۶. جوادی‌یگانه، محمدرضا و محمد روزخوش. (۱۳۹۸). روایت پیاده‌روی اربعین. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
۷. جیمز، ویلیام. (۱۳۹۳). تجربه دینی: اصل و منشأ، در: «درباره تجربه دینی». گزیده مایکل پترسون و دیگران. مالک حسینی. چاپ دوم. تهران: انتشارات هرمس.
۸. رضوی‌زاده، ندا. (۱۳۹۳). ادراک و تجربه زیسته زائران پیاده‌ی ایرانی در عراق (مورد مطالعه: پیاده‌روی اربعین آذر ۱۳۹۳؛ عراق). مجله مطالعات اجتماعی گردشگری. دوره ۲. شماره ۴. پاییز و زمستان.
۹. سلیمانیه، مهدی. (۱۳۹۴). اربعین؛ منظری اجتماعی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
۱۰. فرهادی محلی، مجتبی. (۱۳۹۷). پدیدارشناسی تجربه پیاده‌روی اربعین (مورد مطالعه کاروان ایرانی زیارتی کربلا). پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی. دانشگاه گیلان.
۱۱. فولادی، محمد و محمدجواد نوروزی. (۱۳۹۴). جایگاه زیارت در آیین کاتولیک و مذهب شیعه؛ بررسی و مقایسه. معرفت ادیان. شماره ۲۵.
۱۲. مظاهری، محسن حسام. (گردآوری و تدوین). (۱۳۹۷). مجموعه مقالات پیاده‌روی اربعین؛ تأملات جامعه‌شناختی. تهران: نشر آرما.
۱۳. موسوی، انتصار. (۱۳۹۷). بررسی کیفی الگوی ابراز هویت زائران ایرانی و عراقی در آیین پیاده‌روی اربعین. پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی. دانشگاه آیت‌الله بروجردی.
۱۴. موسوی، سیدمحمد؛ خدیجه یاری؛ بتول باغ‌فلکی و ایرج نیکجو. (۱۳۹۵). تأثیر برگزاری مراسم پیاده‌روی اربعین حسینی در کشور و افزایش شور و اشتیاق بین مردم و به‌خصوص نوجوانان و نقش سازنده آن بر روی تربیت نسل ارزشی در کشور. مجله مطالعات روان‌شناسی و علوم

تربیتی. شماره ۳.

۱۵. همایون، محمدحادی و مهدیه بد. (۱۳۹۵). تبیین انگیزه‌های معنوی گردشگران در سفرهای معنوی مطالعه موردی رویداد پیاده‌روی اربعین. **سمینار علمی جایگاه گردشگری در اقتصاد مقاومتی**. تهران: انجمن علمی گردشگری ایران. دانشگاه علم و فرهنگ.

16. Cheek, D. W; F. M. Kramarek & P. Rooney. (2015). Charity and Philanthropy: Overview. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. 2nd Edition. Vol. 3.
17. Fletcher, R. A. (1984). *Saint James's Catapult: The Life and Times of Diego Gelmírez of Santiago de Compostela*. Oxford University Press
18. Gardiner, E. (1989). *Visions of Heaven and Hell before Dante*. New York: Italica Press.
19. Gothoni, R. (1993). Pilgrimage = Transformation Journey. In *The problem of Ritual: Based on Papers Read at the Symposium on Religious Rites Held at Åbo, Finland, on the 13th-16th of August 1991*.
20. Griffin, K. & R. Raj. (2017). The Importance of Religious Tourism and Pilgrimage: Reflecting on Definitions, Motives and Data. *International Journal of Religuos Tourism and Pilgrimage*. Vol. 5. Issue 3. Available at: <https://arrow.dit.ie/ijrtp/vol5/iss3/2>
21. McLean, K. (2009). *Seeing, Being Seen, and Not Being Seen: Pilgrimage, Tourism, and Layers of Looking at the Kumbh Mela*. Ebscohost. Web. 28. Sept. 2014.
22. Mujtaba Huseinm, U. (2018). A Phenomenological Study of Arbaeen Foot Pilgrimage in Iraq. *Tourism Management Perspectives*. No. 26.
23. Paz, O. (1976). *Introduction to Jacques Lafaye's Quetzalcoatl and Guadalupe. The Formation of Mexican National Consciousness 1531-1813*. Chicago: University of Chicago Press.
24. Reader, I. (1999). Legends, Miracles and Faith in Kōbō Daishi and the Shikoku Pilgrimage. In *Tanabe, George J. Religions of Japan in Practice*. Princeton University Press.
25. Rodriguez, F. M. (2016). *The Angel of Fatima and Reparation at Holy Mass* (PDF). The Fatijma Crusader (116).
26. Terner, V. & T. Edith. (1978). *Image and Pilgriamge in Cgristian Culture*. New York: Columbia University Press.
27. www.viefrancigene.org/en
28. www.javananelal.ir